

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Հյւրեր Ածրուս Ա-ի
Կենսաբանական կարծար

Ըստ Ա. Բ. Գ.

1877.

ԱԵԻԲ

429, 533, 536

ԱԵՐԵՔ

533

ՆԵՐՍԷՍ Վ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻՆ

Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ

Բ.

Дозволено Печатью 1877 года

ժողովուրդ

ԱՂԷԳՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆՑ

ТИФЛИСЪ

Типографія Амбарцума Энциаджянца и К-о.

1877

Дозволено Цензурою. Тифлисъ. 19-го июня 1877 года.

№ 427

(1431/41)

533-2009

1877

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ա.

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Տասնևութերորդ դարու վերջն էր, ձմեռային ժամանակ: Եջմիածնի միաբանութիւնից այս կողմ և այն կողմ նամակներ էին ուղարկվում Ղուկաս կաթողիկոսի մերձի մահ հիւանդութիւնը հաղորդելով: Արդէն նոր հայրապետի ընտրութեան մասին մտածողներ կային և միաբանութիւնը կուսակցութիւնների էր բաժանուած: Գաւիթ Ղորղանեան Կնազեթցի արքեպիսկոպոսը, որ Աթոռակալ պաշտօն էր վարում, յայտնի դիտաւորութիւն ունէր կաթողիկոսանալու, թէև գիտէր որ եթէ այդպիսի ցանկութեան տէր լինի և Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսը, վերջինս յաղթող պիտի գտնուի: Յովսէփ արհայ դիտաւորութիւնը իմանալու մտքով, Գաւիթը արդէն 1799 թուի նոյեմբերի 27-ին դիմեց նորան նամակով, որի միջ Ղուկաս կաթողիկոսի անյուսալի դրութիւնը նկարագրելով, հրաւիրում է Յովսէփին հայրապետական գահը ժառանգելու: Այս կեղծաւոր գրութիւնը Յովսէփին ընդունեց իբրև Եջմիածնի միաբանութեան անկեղծ ցանկութիւն ու կաթողիկոսանալու պատրաստութիւն էր տեսնում: Գաւթի համախոհ միաբաններն էին՝ Ստեփան Բոկոտն անուանեալ Քիջլիսեցի եպիսկոպոսը, ոմն Ղաղար վարդապետ և այլք: Բայց Եջմիածնեցոց մէջ կային այն ժամանակ և քանի մի պատկառելի ու նշանաւոր եպիսկոպոսներ, ինչպէս՝ Մինաս Ժերունին, Յովհաննէս Գեղարդակիրը, Գրիգորը, Փաղէոսը, Բարսեղը և Աստուածատուրը, որոնք ընդդէմ էին Յովսէփի կաթողիկոսանալուն, իսկ Գաւթի գաղտնի դիտաւորութիւնները չըզդիտէին անգամ: Ղուկասի հիւանդութիւնը օրէցօր սաստկանում էր, և հիւանդ հայրապետի սիրտը խոցվում էր անսնելով որ դեռ իւր կենդանի եղած ժամանակ Արղութեանց Յովսէփը

յամանութեամբ կաթողիկոսանալու պատրաստութիւններ է տեսնում: Վիրաւորուած Ղուկասը իւր հոգեվար դրութեան մէջ անդադար բացականչում էր. «ինձ ի՞նչ մնաց այս ունայն աշխարհից, որ քեզ ինչ մնայ, Յովսէփ վարդապետ»: Դեկտեմբերի 27ին 1799 թուի հանգեաւ ի Տէր Ղուկաս կաթողիկոսը մօտ 19¹/₂ տարի հայրապետական զահր վարելուց յետոյ:

Գեռ մինչև նորա վախճանիլը այն էջմիածնեցիքը, որոնք Գաւթի հակառակ կուսակցութիւնն էին կազմում, կաթողիկոսական ընտրել էին ընդունել Բայազէթցի Գաւթիլը արքեպիսկոպոսին, որ այդ միջոցում Կ. Պօլսի պատրիարք էր, և Նփրեմ արքեպիսկոպոսին, որ այդ ժամանակները զնացել էր Ռուսաստան նուիրակութեան և որին Յովսէփ առաջնորդը Աժտարխանի մէջ պատուաւոր բանտարկութեան մէջ էր պահում: Բացի դոցա՝ կաթողիկոսութեան արժանի էին համարվում Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Գալուստը և Կեսարիայի առաջնորդ — Ստեփան եպիսկոպոսը:

Երկար ¹⁾ կըլինէր պատմել, թէ ինչպէս էջմիածնեցիք Ղուկասի թաղմանից յետոյ սկսեցին կաթողիկոսի ընտրութիւնը և թէ Գաւթիլը, իւր կուսակիցներով, ինչ և ինչ խարդախութիւններ գործ դրեց այս բանի մէջ: Վերջապէս 1800 թուի յունվարի սկզբներում միաբանութիւնը ընտրեց կաթողիկոսացու երկու անձն, նախ Գանիէլին և երկրորդ Նփրեմին: Գաւթիլը, այստեղ անյաջող դրանուելով, հետամուտ եղաւ որ ինքը ուղարկուի Պօլս Գանիէլին հրաւիրելու, միաբանութիւնը ակամայ զիջաւ այդ ցանկութեանը և Գաւթիլը յունվարի 16ին 1800 թուի Ղարսի վրայով ճանապարհ ընկաւ դէպի Պօլս: Գիւմիւշլանցի Մանուէլ վարդապետ Ալթունեանը, որ թողել է այս եղելութիւնների մանրամասն նկարագրութիւնը, պատմում է, որ Գաւթի ճանապարհ ընկնելուց յետոյ՝ «Թաղա՞ դէոս եպիսկոպոսը և Ներսէս վարդապետն և Մինաս եպիսկոպոսն զգացուցին Գանիէլ պատրիարքին զելելութիւնն մանրամասն և նաբար ի զգուշութիւն նմա»: Այստեղ առաջին անգամն է հանդէս գուրս գալիս Ներսէս Աշտարակցի վարդապետը:

Յայտնի է՝ որ 1799 թուի վերջերին Ներսէսը գտնվում էր Գա-

¹⁾ Այս մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ուզողը կարող է գիմել «Կոռնկ Հայոց աշխարհի» ամսագրին (1863 թուի) և «Кавказская Старина» ամսագրին եր «60—64, 90—105, 144—151, 167—191.

նիէլ պատրիարքի մօտ Պօլսում, ուր վերադարձել էր երեք տարի շարունակ Մողաւիայի և Վալաքիայի կողմերը նուիրակութիւն անելուց յետոյ: Կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ Ներսէսի էջմիածնում գտնուիլը ցոյց է տալիս, որ դա եկած է այստեղ Ղուկասի մահուանից զուցէ միայն մի քանի օր առաջ: Չմեռ ժամանակ Պօլսից մինչև էջմիածին ճանապարհորդութեան նպատակը, պէտք է կարծել, ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ աշխատել յօգուտ Գանիէլի ընտրութեան, որ և յաջողեցաւ: Քաջ ծանօթ լինելով Գաւթի դիտաւորութիւններին՝ Ներսէսը, ինչպէս տեսանք, շտապում է զգուշացնել Գանիէլին՝ և այս գործում է այնպէս խոհեմ, որ նորա նամակը Պօլս ստացվում է Գաւթի ժամանելուց մէկ օր առաջ:

Հաղիւ թէ Գաւթի եպիսկոպոսը ճանապարհ է ընկնում դէպի Պօլս, գալիս են էջմիածին վրաց Գէորգի XII վերջի թագաւորի և վրաստանցի Հայոց ուղարկած մարդիկը, որոնք խնդրում և պահանջում են, որ Յովսէփ Արղութեան եպիսկոպոսը ընտրուի կաթողիկոս: Միաբանութիւնը ակամայ զիջանում է այդ առաջարկութեանը և նորից ընտրութիւն անում, դարձեալ առաջին ընտրելի նշանակելով Գանիէլին, իսկ երկրորդը Յովսէփին, փոխանակ Նփրեմի: Վրացոց պահանջման այդպիսի յաջող ելքի պատճառն այն էր, որ այդ ժամանակները Սուրբ Գեղարդը, որ էջմիածնի զխաւոր սրբութիւնն ու գանձն է համարվում, Կերի էր թիֆլիսի մէջ և Գէորգի թագաւորը սպառնում էր չվերադարձնել մինչև որ Յովսէփին կաթողիկոս ընտրեն ²⁾:

²⁾ Գիւմիւշլանցի Մանուէլ Ալթունեան վարդապետը իւր այլ զբուռածքների կարգում թողել է մեզ Ս. Գեղարդի գերի մնալու պատմութիւնը, որից երևում է որ 1797 թուին թիֆլիսի կողմերը ժանտախտը սաստիկ ջարդ էր տալիս: Վրաց Գէորգի վերջին թագաւորն, երևի հայոց թելադրութեամբ, քանի մի անգամ դարձաւ խնդրանք Ղուկաս կաթողիկոսին, որ Ս. Գեղարդը բերեն թիֆլիսը ցաւից փարատելու, բայց հայրապետը ամէն անգամ բացասական պատասխան էր տալիս: Այն ժամանակ թագաւորը դիմեց Նրեանի խանի միջնորդութեանը և Ղուկասը զիջանելով խընդրին՝ Ակնցի Յովհաննէս եպիսկոպոսի (Գեղարդակիր) ձեռքով ուղարկեց Ս. Գեղարդը թիֆլիս: Ժանտախտը արդէն վերջացաւ, բայց վրաց թագաւորը դեռ ևս թող չէր տալիս սրբութիւնը էջմիածին վերադարձնելու: Ասում են որ այս բանը սաստիկ ազդեց Ղուկասի հիւանդութեան վրայ: Յովհաննէս Գեղարդակիրը թիֆլիսի մէջ Ս. Գեղարդի պահպան էր գտնվում, երբ որ Յովսէփ Արղութեանի խնդիրը ծագեցաւ:

Յովհաննէս Գեղարդակիր եպիսկոպոսը, որ այդ ժամանակը Քիֆլիս էր գտնվում իբրև Ս. Գեղարդի պահապան, քաջ գիտէր թէ որ աստիճանի անհաճելի էր Եջմիածնեցոց համար Յովսէփի ընտրութիւնը: Մի և նոյն ժամանակ՝ երկիւղ կրելով, որ մի գուցէ Յովսէփ արհին վրացոյ ձեռքով բոլորովին խլէ Ս. Գեղարդը Եջմիածնից, սաստիկ ցանկանում էր որ և իցէ հնարքով փախցնել այդ սրբութիւնը Քիֆլիսից, որ և վերջ ի վերջոյ յաջողեցաւ նորան: Երբ Գեղարդակիրը Եջմիածին հասաւ՝ տեղացի միաբանութիւնը մեծ հանդէսով և ուրախութիւնով դիմաւորեց նորան: Այս հանդիսի մէջ, ինչպէս ասում է Մանուէլ Ալթունեանը՝ «Ներսէս վարդապետն, « սպասաւոր Գանիէլ պատրիարքի, որ յայնժամ յղեալն « էր ի պատիւ կաթողիկոսութեան նորա, զգեցոյց Յովհաննու զվե- « բարկու զանդարի և զփիլոն պատուական: Թէև ոչինչ զբաւոր տեղեկութիւն չունինք, թէ երբ եղաւ այս անցքը, բայց կաթողիկոսական ընտրութիւնների ընթացքից երևում է, որ պէտք է պատահած լինի 1800 թուականի մարտ կամ ապրիլ ամսին:

Ինչպէս վերը ասացինք, Գաւիթ Ղորղանեան եպիսկոպոսը հասաւ Պոլիս, և կաթողիկոսական ընտրութիւնը սկսուեցաւ Օսմանեան մայրաքաղաքում ու մեծամեծ շփոթութիւնների առիթ դարձաւ: Գանիէլը քանի մի անգամ հրաժարական տալուց յետոյ ընդունուեցաւ կաթողիկոս, իսկ խորամանկ Գաւիթը ընտրուեցաւ Պոլսոյ պատրիարք: Քանի մի օրից յետոյ Գաւիթի տեղ պատրիարք նշանակուեցաւ Յովհաննէս Պալատացի (Պոլսոյ—Պալատ թաղի քարոզիչ) եպիսկոպոսը, իսկ Գանիէլը ուսաց դեսպան Թամարայի ազդեցութեամբ, որ յօգուտ Յովսէփի էր, աքսորուեցաւ նախ Թեննիզոս կղզին, յետոյ Թոլաթ (Եւրոկիայ): Այդպէս ահա Գանիէլն ընտրութիւնը արգելուեցաւ և առաջացաւ Յովսէփ Արղութեանի ընտրութիւնը: Պատրիարքութիւնից ընկնելով՝ Գաւիթը նորից շտապեց Եջմիածին դարձնալ կաթողիկոսանայու յուսով: Ներսէս վարդապետը այդ բոլոր ժամանակ գտնվում էր Եջմիածին և միւս միաբանների հետ լսում Յովսէփի յառաջադիմութեան անհաճոյ լուրերը:

Ղուկաս կաթողիկոսի մահուանից քանի մի ամիս անցած, երևանի կողմերը ձայն տարածուեցաւ, թէ պարսից Ֆաթ-Ալի շահը, Ասրպատականի տիրապետող խաներին անհնազանդ համարելով, ուղարկում է նոցա վրայ մի մեծ բանակ Իբրահիմ-Խան սարգարի հրամանատարութեամբ: Եջմիածնեցիք սարսափի մէջ ընկան,

հաւաստի լինելով, որ պարսից զօրքը ըստ սովորականին վանքն ևս պիտի թալանէ. վանորոյ միաբանութիւնը վճուեց, որ վանքի բոլոր թանկագին կայքը, քանի մի արկղներով, յանձնուի Ներսէս վարդապետին, որպէս զի սա տանէ և պահէ Բայազէթ քաղաքում, ուր արդէն գտնվում էր և առաջուց ուղարկած կայքի մի մասը³⁾: Նոյն 1800 թուի յուլիս և օգոստոս ամիսներին Ներսէս վարդապետն իւր բարեկամ և օգնական Ռէթէոս⁴⁾ վարդապետի հետ Բայազէթ է գտնվում և այնտեղից գրագրութիւն անում Եջմիածնեցոց հետ: Մեր ձեռքին մի նամակ կայ Եջմիածնից գրած 1800 թուի օգոստոսի 14ից, որ սկսվում է այսպէս՝ «Ի լուսանկար Սուրբ Գահին Եջմիածնի՝ վշտակիր պաշտօնէից գործակալ եպիսկոպոսաց՝ հոգևոր « որդւոյ սիրելի եղբօր մերոյ Ներսէս շնորհափայլ վարդապետի ող- « ջոյն և սէր յոյժ կարօտիւ հանդերձ օրհնութեամբ, ի Պայազիտ: « Յամոյս օգոստոսի 10 գրեալ նոր թուղթ քոյ, հանդերձ հին « թղթովդ և այլ թղթովքն հասին առ մեզ. և այլն:» Այս նամակի մէջ Եջմիածնեցիք նկարագրում են թէ ինչպէս պարսից զօրավար Իբրահիմ-Խան սարգարն եկաւ Եջմիածնի մօտ, թէ որքան նեղութիւն էր հասցրեց միաբաններին և այլն և այլն: Նամակի վերջում, Ռէթէոս վարդապետին ևս ողջոյն ուղարկելով, ստորագրում են՝ Մինաս եպիսկոպոս, Սիմէօն եպիսկոպոս աթոռակալ, Բարսեղ, Թադէոս և Յովհաննէս եպիսկոպոսք:

Սորանից յետոյ և մինչև 1801 թուականի սկզբները Ներսէսը,

³⁾ Երբ ներքինի Աղայ-Մամադ-Խանի ղէպի Ասրպատական արշաւելու լուրը տարածուեցաւ (1795 թուին), Ղուկաս կաթողիկոսը աթոռային թանկագին և հազուադիւտ կայքերը արկղների մէջ դարսելով, 22 արկղ ճանապարհեց Քիֆլիս քաղաքի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսի առումով, իսկ 21 արկղը ուղարկեց Բայազէթ: Երբ 1795 թուին սեպտեմբերի 11ին Աղայ-Մամադ-Խանը աւերեց Քիֆլիսը, նորա զօրքին զո՛հ եղան ոչ միայն քաղաքի բոլոր հարստութիւնները, այլ և յիշեալ 22 արկղները, որոնց միջի ականակապ թագերը, խաչերը, գաւազանները, ոսկեայ սկիհները և այլն կարժէին, ինչպէս ասում են, մօտ 200 հազար պարսից թուման: Բայազէթի պահուստը, օսմանեան երկրի մէջ լինելով, ազատուեցաւ:

⁴⁾ Ինչպէս յայտն է, Ներսէսի քոյր Գայիանէն ամուսնացած էր ոմն վաղարշապատցի Յովհաննէսի հետ: Այդ Յովհաննէսի եղբայրն էր Ռէթէոս վարդապետը, որ յետոյ եպիսկոպոսութեան հասաւ: Սա բոլոր ժամանակ Ներսէսի կուսակիցն էր և օգնականը:

մեր ձեռքում գտնուած գրութեանց մէջ, այլ ևս հանդէս չէ դուրս գալիս և այդ պատճառով չգիտենք թէ որքան ժամանակ մնաց նա Բայազէթ կամ երբ վերադարձաւ Էջմիածին:

Բ.

ՅՈՎԷԿԻ ԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ԱՐՔԵԱԿԻՍԿՈՒԿՈՍՏՐ, ԱՄԷՆ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԻ յԱՂԹԵԼՈՎ, ՌՈՒՍԱԳ ԿԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԳՕՐՈՒԹԵԱՄԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՏՐԻՆԸ ՍՏԱԳԱՆ Ե ԽԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ԿԱՐԱՅԵՍ ՎԱՐՂԱՅԵՍԻՆ ՕՐ ՄԻ ԱՌԱՋ ԷՋՄԻԱԾԻՆ ՈՂԱՐԿԵԼՈՎ ԻՐԻ ԽԻՐ ՓՈԽԱՆՈՐԴ, ՄԵԾ ՎԱՌՔՈՎ ՈՒ ՉՔՈՎ 1800 ԹՈՒԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 12-ԻՆ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻԿ ԵԿԵԱՆ, ՀԱՍԱՆ ԱԺՏԱՐԻԱՆ: ՎԱՆՔՐ Ե ԱԹՈՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՂ ԾԵՐՈՆԻ ՄԻՆԱՍ ԵԱԿԻՍԿՈՒԿՈՍՏՐ, ՅՈՎԷԿԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆԹՐՈՒԹԵԱՆԸ ՍՀԱԾԵԼՈՎ, ԳԱԼԻԿ Ե ԻՍԿՅՈՒՆ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒԼԻՆ: ԳԱԼԻԹՐ ԽՈՏԵՄԱՐԱՐ ԵՐԵՎԱՆ, ԻՍԿ ԴԱՆԻԷԼԻՆ ԳԱՆԿԱԳՈՂՆԵՐԸ ՍԱՐՍԱՓՈՒՄ ԵՆ ԅԻՆ ՅՈՎԷԿԻ ՄՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ԵՐԵՐԻԿ: ՅՈՎԷԿԻՐ 1801 ԹՈՒԻ ՓԵՏՐՈՒԼԱՐԻ 11-ԻՆ ԺԱՄԱՆԵԿ ԹԻՓԼԻՍ, ՀԵՍՐ ՈՒՆՆԱԼՈՎ ԽԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐՂԱՅԵՍԻՆ Ե ՀԱՆՈՂԻՍԱՆՈՐ ՄՈՒՍՔ ՂՈՐԾԵԼՈՎ Ե ԵՍՏՈՅ, ՆԵՐԿԱՅ ԵՂԱՆ ՎՐԱԳ ԳԵՏՈՐԳԻ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՆՈՐԻ ԹԱՂՄԱՆԸ: ԱՅՍ ՄԻՋՈՑՈՒՄ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻԿ ՀՐԱԽԻՐԱԿ ԵԿԱՆ ԹԻՓԼԻՍ ՄԻՄԷՕՆ, ԱՆՈՐԷԱՍ, ԲԱՐՍԵՂ Ե ԹԱՂԷՍ ԵԱԿԻՍԿՈՒԿՈՍՆԵՐԸ Ե ՍԱՌԸ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ ԳՏԱՆ ՅՈՎԷԿԻ ԱՐՀՈՎ: ՄԻՆՉՈՒՆ ԱՍՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԵՐ ԵՐ ՍԵՆՍՎՈՒՄ ԴԵՎԻ ԱԹՈՈՐ ՈՂԵՆՈՒՆԵԼՈՒ, ՅՈՎԷԿԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՏՐ ՀԻՆԱՆԴԱԳԱՆ Ե ՔԱՆԻ ՄԻ ՕՐԻԿ ԵՍՏՈՅ, ԱՅՆ Ե ՄԱՐՏԻ 9-ԻՆ (1801 Թ.) ՎԱԽՃԱՆՆԵԳԱՆ ԱՂԳԱԿԱՆՆԵՐՈՎ ՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՎ ՉՐՋԱՎԱՏԱԾ: ԳՐԱՆՈՐ, ԽԻՐ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ, ԿՍԱԿ չԸԹՈՂԵԿ ՅՈՎԷԿԻՐ, ԲԱՅԿ ԲԵՐԱՆԱԳԻ Ե ԵՆՆԵԿ ՄԻՄԷՕՆ ԵԱԿԻՍԿՈՒԿՈՍԻՆ, ՈՐ ԽԻՐ ՀԵՍ ԵՂԱԾ ԵԿԵՂԵԳԱԿԱՆ ԿԱՅՔՐ ՈՂԱՐԿՈՒԻ ԱԹՈՈՐ Ե ԽԻՐ ՄԱՐՄԻՆԸ ԹԱՂՈՒԻ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԷՋ ՄԻՄԷՕՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԳԵՐԵԳՄԱՆԻ ՄՈՒ: ՀԱԳԻՆ ԱՆԱՆՈՒՆԵԿ ՀՈՂԻՆ ՅՈՎԷԿԻՐ, ՈՐ ԱՀԱ ՆՈՐԱ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐՂԱՅԵՍԻ Ե ԷՋՄԻԱԾՆԻԿ ԵԿԱԾ ԵԱԿԻՍԿՈՒԿՈՍՆԵՐԻ ՄԷՋ ԱՅՆ ԱՏՈՒՆ ՎԷՃՐ ԾԱԳԵԳԱՆ, ՈՐ ԵՍՏՈՅ ՄԵՐ ԱՎԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՍՏՈՅԻՆ ԵՎ ԳԱԼԻԹ Ե ԴԱՆԻԷԼԻ ԿՈՒՆ ԱՆՈՒՆՈՎ: ՅԻՉԵԱԼ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂՔԵՐՄԱՆԵԿԻ ՎԱՐՂԱՅԵՍԻՆ ԵՍՏՈՅ ՌՈՒՍԱԳ ԻՉԽԱՆՈՒԹԵԱՆԸ, ՈՐ ԻՐԵԼ ԹԷ ՀԱՆԳՈՒՆԵԱԼ ՅՈՎԷԿԻՐ ԻՐԱՆ, ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԲԵՐԱՆԱԳԻ ԱՎԱՏՈՒԹՐԱԾ Ե, ՈՐ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸՆԹՐՈՒԻ ԿԱՄ Կ. ՊՕԼԻ

տուիրած է, որ Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրուի կամ Կ. ՊՕԼԻ

պատրիարք Յովհաննէսը կամ Ղորղանեանց Գալիթ եպիսկոպոսը, իսկ ինքը Գրիգորը լեակատար իրաւունք ունենայ Էջմիածին ուղարկելիք կայքը կարգադրելու ըստ հաճոյից, ապա գնայ Աթոռը եպիսկոպոս օժուելու և այնուհետև վերադառնայ Ռուսիա առաջնորդ: Յովսէփի արհույ ղարեկամները Գրիգորի այս մտքերին համաձայն էին և նորա կուսակից. իսկ Էջմիածնեցի հրաւիրակ եպիսկոպոսները, Յովսէփի մահը Աստուծոյ արդար դատաստան համարելով, իսկոյն հաղորդեցին միաբանութեանը խորհուրդ տալով առաջացնել դարձեալ Դանիէլ ընտրութիւնը: Մի և նոյն ժամանակ Աղքերմանցի Գրիգոր վարդապետը գրելով Գալիթին որ կաթողիկոսանայ ռուսաց տէրութեան ձեռքով՝ արգելեց Էջմիածնեցի հրաւիրակներին Թիֆլիսից դուրս գնալ: Յովսէփի մահուան լուրը Գալիթը առաջ ստացաւ քան թէ միաբանութիւնը և թէև իսկոյն քանի մի բարեկամներ ու կուսակիցներ ժողովեց իւր գործը առաջացնելու մտքով, բայց մարտի 16—20ին Էջմիածնի մէջ գումարուած մեծ և պատկառելի ժողովի մէջ ստիպուած էր դա ընդհանուրի հետ ձայնակցիլ Դանիէլ կրկին ընտրութեանը և հրաւիրանաց թղթին ևս ստորագրեց: Յիշեալ ժողովն, իւր գրած հրաւիրանաց մէջ մի առ մի պատմելով բոլոր եղիւլութիւնները, ասում է «Արդ ի նորոյ ևս միաբանութեամբ և ժողով արարեալ... ըստ Աստուծոյն ազդեցութեան և ըստ առաջնոյ ընտրութեան մերոյ՝ վերստին զբարեգովեալ և զամենապատուական հայրդ՝ (Դանիէլ) մեր ընտրեցաք լինիլ զահակալ և Սրբոյ Աթոռոյս և կաթողիկոս և Տէր հոգևոր Հայաստանեայցս և սուրբ եկեղեցւոյ և բնաւից պաշտօնէիցս: Վասնորոյ զայս մահ և սերական թուղթս մեր գրեցաք առ սրբութիւնդ, որով և զսիրելի եղբարսն մեր զՅովհաննէս և զՆերսէս հանձարունակ վարդապետսն փեսաւէրս և հրաւիրակս առաքեցաք...»: Այնուհետև միաբանութիւնը խնդրում է ամէն կերպ շտապել զալ հասնել Էջմիածին, առանց ՊՕԼՈՅ Ֆիլիմանին սպասելու, որ յետոյ ևս կարելի է ձեռք բերել: Մի այս սեսակ հրաւիրանաց թուղթ ձեռք բերուեցաւ նաև Երևանի Մահամէդ Խանից. գրեց և Գալիթը իւր կողմից որ շտապի գալ:

Այնիջապէս հրաւիրակները Պառաւեան Յովհաննէս և Աշտարակցի Ներսէս վարդապետները ճանապարհ են ընկնում դէպի Թուրք, ուր այն ժամանակ գտնուում էր Դանիէլը և տեղ են հասնում

ապրիլի 7-ին⁵⁾: Քանի մի օրից յետոյ, այն է ապրիլի 11-ին (1801 թ.), Դանիէլը իւր հրաւիրակներով դուրս է գալիս Թոխաթից դէպի Էջմիածին: Ճանապարհին ամենայն տեղ գաւառապետ փաշաները և բնակիչ հայերը մեծ պատուով ընդունում են նորընտիր հայրապետին և ուղևորում նորան գաւառից գաւառ: Ապրիլի 19ին Դանիէլը հասաւ Տիւրիկ, ուր երեւելի քեօսէ Մուստաֆա փաշայն իւր նստելու ձին, զարդարած ականակուռ և ոսկեայ քարերով, ուղարկում է նորան հեծնելու և քաղաք մտնելու: Այսպէս ամենայն տեղ մեծ ընդունելութիւն գտնելով, ապրիլի 28ին կաթողիկոսը հասաւ Արաբկեր, ուր փիլիպոս ամիրայ Արփիարեանն, որ Սադր-Աղէմի սեղանաւորն էր, աղերասնօք խնդրեց քանի մի օր իւր տանը հիւր մնալ:

Քանի որ Դանիէլ կաթողիկոսը այսպիսի դանդաղ կերպով էր առաջ ընթանում, Էջմիածնի մէջ նշանաւոր դէպքեր էին պատահում: Երբ որ մարտ ամսում հրաւիրակները ճանապարհ ընկան դէպի Թոխաթ, Դաւիթը դիմեց իւր եղօք աներօջ⁶⁾ Երեանի Մելիք Աղամալեանի օգնութեանը և Մահմետ Խանին կաշառելով, նաև վրացի իշխանազուներին միջնորդութեամբ, յիշեալ Ղորղանեան եպիսկոպոսը պատրաստվում էր կաթողիկոս օժուելու: Վանքի միաբանութիւնը, Սուրբ Իջման տեղի առաջ երդուեց որ բացի Դանիէլին ոչ ոքի չըպէտք է ընդունէ կաթողիկոս և այս վճիռը յայտնեց Երեանի Խանին: Նոյն այս վճիռը և սպառնացող վտանգը Դանիէլին հաղորդելու մտքով միաբանութիւնն ուղարկում է Ղազար Խոստովանահայր և Ստեփան Բուչուրեան եպիսկոպոսներին: Սոքա հասան Կարին, բայց տեսան որ

⁵⁾ Նամակ Պօլսից (Նոր խան) ապրիլի 19, 1801 թուին, Մահտեսի Նիկողայոսից և Մահտեսի Գրիգորից Դանիէլ կաթողիկոսին «...ապրիլի 8ին « Թոխաթու գիրդ ևս հասաւ ի նոյն ամսոյ 18ին, որ գրեալ էի թէ սուրբ « անթուէն Յովհաննէս և Ներսէս վարդապետքն եկեալ են ի Թոխաթ մահ- « սերով և խանի գրամբ, և որպէս վայելն էր քանիցս անձանց ցուց տվաք՝ « բարուք է սասցին, Տէր առաջնորդեսցէ, և տեղս ևս արքունի դուռն « յիմացունն տվին, նոքա ևս իմացան և պէրաթի թէպտիրն (պատրաս- « տութիւն) կու անեն. Աստուծով ամենին անհոգ լիցիս և ուրախ սրախ « բարով երթաս...»: Այս նամակի մէջ առաջարկվում է, որ եթէ ճանապարհի ծախսի փող հարկաւորուի՝ Կարին այս ինչ անձինքներից առնուի:

⁶⁾ Դաւիթ Էնադեթցի եպիսկոպոսի եղբայր Բարսեղը, որ Երեան էր բնակվում, ամուսնացած էր Երեանի Մելիք Աբրահամ Մելիք Աղամալեանի դստեր հետ, սրոնցից ծնան Չոհրաբն և Գարսեվանն:

Դանիէլը դեռ ևս չէ հասած այնտեղ, վասնորոյ փայլիկի (ոտքով վազող սուրհանդակ) ձեռքով նամակ գրեցին Դանիէլին և խնդրեցին «Ներսէս վարդապետի կամօքն ի թևս արծուոյ գնալ սուրբ « Աթուռն⁷⁾: Փայիկը համուժէ վերոյիշեալ փիլիպոս ամիրայի տունը, և նոյն հասած օրը, այն է ապրիլի 28-ին, Դանիէլը դուրս է գալիս Մուշի վրայով դէպի Բայազէտ և Էջմիածին: Սակայն արդէն ուշ էր. ճանապարհին, այն է Տարոնոյ Նննակեան վանքը անցկացած, Շուշերէն զիւղը հասած ժամանակ, Դանիէլը լսում է, որ Դաւիթը, Խանին կաշառելով, պարսիկ զինուորների բռնութեամբ և սպառնալիքներով նոյն ապրիլի 28-ին (1801 թ.) օժուելցաւ Էջմիածնի մէջ կաթողիկոս: Մայիսի 7-ին հասան Դանիէլին յիշեալ գիւղի մէջ Կարին գտնուած երկրորդ հրաւիրակ եպիսկոպոսները: Այստեղից էլ շտապելով մայիսի 14-ին հասան Բայազէթ և նորանոր լուրեր լսելով Էջմիածնից, անխոհեմութիւն համարեցին պարսից սահմանը անցնել և գնալ սուրբ Աթուռը: Քանի մի օրից յետոյ, մայիսի 21ին, Դանիէլը ուղարկեց Պօլիս իւր սպասաւոր Գիւմիւշխանցի Մանուէլ Շահինեան վարդապետին որ պատրիարքին և իշխաններին հասկացնէ գործի էութիւնը: Մանուէլը հասաւ Պօլիս յունիսի 2ին: Բայց որովհետև այս վարդապետին շուտով չը յաջողեցաւ առաջացնել գործը, Դանիէլը ուղարկեց իրրե գործակից սորան Ներսէս վարդապետին, որ հասաւ Պօլիս յուլիսի 19ին (1801 թ.) և իջաւ Մանուէլ վարդապետի մօտ: Նոյն միջոցներում, այն է յուլիսի 15ին հասած է Պօլիս և Դաւիթի ուղարկած և Յովսէփի արքանեակ կարապետ վարդապետը, որ նոյն Դաւիթի ձեռքով արդէն եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած: Սա, իւրեան կողմը ունենալով Պօլսոյ Յովհաննէս պատրիարքին, կարողացաւ մայրաքաղաքիս մեծամեծների և Օսմանեան տէրութեան հաճութեան թղթերը ձեռք բերել յանուն Դաւիթի և շտապով ուղևորուիլ դէպի Էջմիածին: Մանուէլ և Ներսէս վարդապետները գործի այս ընթացքից յուսահատ մնալով, լաւ իմանում էին, որ քանի Յովհաննէս պատրիարքը կայ՝ իրանք

⁷⁾ «...Բայց անդէն ի ծունկս անկանելով համբուրեմք զարշապարդ « մի քո կամացդ, այլ Ներսէս վարդապետի կամօքն ի թևս արծուոյ գնաս « սուրբ Աթուռն. օր մի յառաջ անդ գտանելով քո՝ փափագն քո և մեր « լցցի...»: Սորանից երևում է թէ Ներսէսը որքան ցանկացող էր որ Դանիէլը շուտ հասնի Էջմիածին:

անյաջող պիտի գտնուին, վասնորոյ վճռեցին ամէն ճիգը գործ դնել նախ Յովհաննէսին պատրիարքութիւնից փոխելու: Յիշեալ վարդապետները իւրեանց նպատակին հասնուամեն. նոյն տարուայ մէջ Յովհաննէսն աքսորվում է Եւզոկիայ և Ներսէսի աշխատանքը Պօլսոյ պատրիարք է ընտրվում իւր վարժապետ Խամսեցի Գրիգոր եպիսկոպոսը⁸⁾: Նոյեմբերի 23ին Օսմանեան տէրութիւնը հրովարտակ տուեց Դանիէլ անունով Դաւթին տուածը անվաւեր համարելով, իսկ 1802 թուի յունվարի 8ին Պօլսոյ պատրիարքը և ազգայինները գրեցին Էջմիածնի միաբանութեանը, որ Դաւթի կաթողիկոսութիւնը ապօրինի համարի ու շտապի Դանիէլին օծելու: Այս գրութիւնը, ինչպէս և հրովարտակը յանձնուեցաւ Ներսէսին Դանիէլին հասցնելու համար: Խօսք չկայ որ գործի այսպիսի ընթացքը գլխաւորապէս պարտական է Ռուսաստան գտնուող Եփրեմ արքեպիսկոպոսին, բայց և չի կարելի ուրանալ որ թէ նորան և թէ Պօլսեցոց դրդիչը Ներսէս և Մանուէլ վարդապետներն էին, որոնք ամէնքի հետ և ամէն կողմ նամակագրութիւն էին բացած Տաճկաստանի մայրաքաղաքից: Ներսիսի այս գործունէութեան մասին խօսելով, Դաւթի կուսակից Գէորգ Աղայեկեանը, որ Պօլսոյ մէջ ռուսաց զեսպանատանը թարգման էր, գեռ ևս 1801 թուի սեպտեմբերին գրում էր Էջմիածին, « Դուք զեռ անփորձ էք, բայց ահա տեսէք՝ մի չնչին արեղայ Ներսէսը բերեց այստեղ մի մեծ պարկ ոսկի և հինգ հակ Թիբեմայ-շալ ձոթից: Նա 45,000 զուբուշ տուեց Բ. Դռանը և զորանով կարողացաւ աքսորել ի Թոխաթ այստեղի պատրիարք Յովհաննէսին և տեղը ուրիշին նշանակել: Նոյն իսկ Ներսէսը աշխատում է Դանիէլի կաթողիկոսութեան բարաթը ձեռք բերել... »:

⁸⁾ Գրիգոր պատրիարքը 1802 թուի յունվարի 1ին Եփրեմ արքեպիսկոպոսին ուղղած նամակում գրում է՝ «...խնդրեմք և աղաչեմք յարածամ գործակից և պաշտպան լիւր՝ քի միասին, և զոր ինչ առ սրբազնութիւնդ գրեալ են մերս հարազատ որդիք՝ Ներսէս և Մանուէլ վարդապետքն, « այն ամենայն յատկապէս իմ խնդիրքն են և բոլոր ազգին, մանաւանդ « զի սրբոյ աթոռոյն հաստատութեան և յինութեան պատճառք... »: Յիշեալ պատրիարքը 1802 թուի փետրուարի 1ին գրում է Եփրեմին՝ « իսկ « մեք ընդ ազնիւ ամիրայից բազմակնիք մահսեր մի սուրբ Աթոռոյ եպիսկոպոսաց և միաբանիցն և մահսեր մի խանին գրեալ, զամենայն յանձնեցաք Ներսէս վարդապետին և յղեցաք. յուսամ թէ մինչև ցգրութիւնս « ժամանեալ իցէ... »:

Նոյն Աղայեկեան Գէորգը 1801 թ. գեկտեմբերի 14ին գրած է Դաւթին «... Եփրեմը Հիւսիսային տէրութեան (Ռուսիայի) բարեհաճութիւնը պէտքի Դանիէլը իմացուցած է Ներսէս և Մանուէլ վարդապետներին: Ներսէս բերեց Բայազէթից 45,000 զուբուշ « դրամ և 25,000 զուբուշի ձոթեղէնք պարգևների համար: Այս « դրամները Էջմիածնի գանձից են: Կաշառք տալով զանազան պա- « լատականների, նոքա կարողացան արտաքսել Յովհաննէս պատրի- « արքին և վերադարձուցին աքսորից Գրիգորին և պատրիարք կացու- « ցին նրան և Պօլսոյ: Նոքա կարողացան ձեռք բերել Դանիէլի կա- « թողիկոսութեան Յիրմանն ու Բարաթը. եկեղեցեաց մէջ սկսեցին « յիշատակել սորա անունը, միով բանիւ՝ դրամի միջնորդութեամբ « նոքա գործում են ինչ որ կամին. ոչ դատաստան կայ, ոչ քննու- « թիւն, ոչ Սինոդոս... »:

Ներսէսի վրայ բարձած այս զղպարութիւնների անհիմն լինիլը նորանով է երևում, որ 1.) Դանիէլի կաթողիկոսութեան հաստատութիւնը ձեռք բերուեցաւ ոչ կաշառքների միջնորդութեամբ, այլ Պետերբուրգ գտնուող Ղազարեան եղբարց աշխատանքը և Եփրեմ եպիսկոպոսի աջակցութեամբ և 2.) որ այն միջոցներում ոչ Դանիէլը, ոչ Ներսէսը տակաւին Էջմիածին չէին հասած, իսկ վանքի հարստութիւնը արդէն բոլորը Դաւթի ձեռքին էր: Ընդդէմ չենք, որ, ըստ տաճկական սովորութեան, Ներսէսը Պօլսոյ մէջ ամէն մի բարաթ, ամէն մի թղթի կտոր ստանալու կամ մեծամեծաց ներկայանալու համար ստիպուած էր ստակ ծախս անելու այս և այն ծառայից բաղձիչ (պարգև) տալով, բայց այդ բոլորը Էջմիածնի գանձից չէր կարող շինել և ոչ թշնամեաց հաշուած գումարին կարող էր հասնել: Աւելի հաւանական է կարծել, որ այդ ծախսը հոգողը Տաճկաստանի մէջ գտնուող Դանիէլեան կուսակցութիւնն էր:

Ներսիսի և Պօլսոյ մէջ գտնուած ժամանակը, Դանիէլ կաթողիկոսը իմացաւ, որ Դաւթի շալ աշխատում է իրան ձեռք բերել, այդ պատճառով Բայազէթի մէջ մնալով փոսնգաւոր համարելով, նա գեռ ևս հոկտեմբերի 8ին (1801 թ.) այստեղից փախաւ գնաց կարին: Դանիէլի կարին գտնուած ժամանակը 1802 թուի փետրուարի 21ին հասաւ Պօլսից Ներսէսը Սուլթանի հրովարտակը բերելով: Անցնում էին օրեր և Էջմիածնի մէջ միաբանութիւնը հետզհետէ ապստամբում էր Դաւթի դէմ, որ բռնութեամբ, ծեծով և բանտարկութիւնով կարծում էր թէ կարող է կուսակցու-

Թիւն ձեռք բերել: Հոգևով վերաւորուած և մարմնով տանջուած էջմիածնեցիք գաղտնի գրում էին Դանիէլին, որ միմիայն իրան են ճանաչում կաթողիկոս և Դաւթին չեն ուզում: Բայց զիտենալով, որ Դանիէլը տակաւին էջմիածին գալ և օծուիլ չէ կարող, «կամք է և մեղ ամենեցունցս, գրում էին նորա, զի ի տէրութեանն Օսմանս և ցւոց օձցի և նստցի անդ օրինաւոր սրբազան Հայրապետն մեր, և և զգործ Հայրապետութեանն կատարեսցէ սրբազործելով զմեռոնս»:

Միևս կողմից Եփրեմ արքեպիսկոպոսն էլ, որ այդ ժամանակ Ռուսաստանում առաջնորդի պաշտօն էր վարում, ձեռք բերեց Դանիէլի հաստատութեան մասին ռուսաց կառավարութեան բարեհաճութիւնը և կայսեր կողմից ընծաներ ուղարկել տուեց յիշեալ կաթողիկոսին. իսկ ինքը՝ Եփրեմը՝ խորհուրդ էր տալիս Դանիէլին այլ ևս չհետաձգել ու օծուիլ ճաճկաստանի սահմանում: Ներսէս վարդապետը, համամիտ լինելով Եփրեմին, կարողացաւ Դանիէլի համաձայնութիւնը ստանալ. այնուհետև Ներսիսի (որքան լսած ենք) հրաւերքով ժողովուրդ են Երեքխորան (Իւլ - քիլիսա) անուանեալ Սուրբ Յովհաննու վանքը, որ Նպաստ լերան ստորոտումն է, Աղթամարայ կաթողիկոս Կարապետը և քանի մի նշանաւոր վանորէից վանահայրեր: Ընդամենը ժողովուրդ էին, բացի Աղթամարայ կաթողիկոսից, 15 եպիսկոպոս, 28 վարդապետ և շատ քահանայ: Սորա նախ դատապարտեցին Դաւիթ կաթողիկոսին և նորա ձեռնադրած եպիսկոպոսներին՝ Կարապետ և Գրիգոր վարդապետներին, ապա հանդիսաւոր կերպով օձեցին Դանիէլին կաթողիկոս, տուին նորան օրհնել մեռոն և ձեռնադրել վարդապետներից երկուսին եպիսկոպոս: Այս հանդէսը կատարուեցաւ 1802 թուի մայիսի 25ին: Այնուհետև անցքի մանրամասն եղելութիւնը նկարագրելով՝ մայիսի 28ին ամէն կողմի հայոց շրջաբերականներ ուղարկուեցան: Այդ շրջաբերականի մէջ ստորագրողների քսանութերորդն է Ներսէսը, որ գրած է այսպէս՝ «Ներսէս վարդապետ, բնիկ միաբան և սուրբ էջմիածնի և հարազատ զաւակ հոգեբնաւոր և վեհապետին մերում»: Յովհաննէս Կրկրլ անուանեալ և Յովհաննէս Աւրանցի եպիսկոպոսները 1802 թ. յունիսի 1ին Եփրեմին ուղղած նամակում հաղորդելով կաթողիկոսի օծումն, Ներսէսի մասին գրում են «...մինչև շնորհալին Ներսէս էր ի մեծն Պօլիս ի «Ծննդեան պահոցն և այլն»: Պօլսոյ Գրիգոր պատրիարքը յատուկ կոնդակով պատուիրեց որ իւր վիճակի մէջ 1802 թուի յուլիսի 13ից

սկսած Դանիէլ կաթողիկոսի անունը յիշուի պատարագի ժամանակ:

Դաւիթը այս բոլորը լսելով, ինքն ևս ժողով է գումարում քանի մի եպիսկոպոսներից և վարդապետներից, ուր բանադրեցին Դանիէլին: Այնուհետև Ստեփան Քուչուրեան եպիսկոպոսին և Ղազար Աեցիկեանց վարդապետին ուղարկեց Դաւիթը Պօլիս Դանիէլին զահրնկեց անելու: Սորա, տեղ հասնելով և կաշառով մեծամեծներին իրանց կողմը զցելով, հոկտեմբերի 11ին նախ փոխեցին Գրիգոր պատրիարքին և ուղարկեցին սորան Քաղկեդոն, ապա դեկտեմբերի 3ին վերադարձին աքսորից Իւրեանց կուսակից Յովհաննէսին, որ նորից պատրիարքական գահը բազմեցաւ: Սա հրամայեց դադարացնել Դանիէլի յիշատակութիւնը և յիշել Դաւթին: Այդ միջոցում Պօլիս գտնուող Դանիէլեան Մանուէլ վարդապետը հայաճուելով փախաւ այստեղից Ռուսաստան:

Եփրեմ առաջնորդը Ռուսիայ և Յովհաննէս Գեղարդակիրը Թիֆլիս դեռ ևս մայիսի 19ին ձեռք էին բերած Աղեքսանդր կայսեր հրովարտակը Դանիէլի հաստատութեան մասին. իսկ ռուսական կառավարութիւնը քանի մի անգամ զիմեց Երևանի Մահմադ խանին որ յիշեալ կաթողիկոսին պաշտպանութիւն ցոյց տայ, բայց Պօլսոյ ռուսական դեսպան Թամարան, իւր թարգման Գէորգ Աղայեկեանի ղրղմամբ, գաղտնի կերպով ամէն ճիգն էր թափում Դաւթին օգնելու ընդդէմ իւր տէրութեան կամքին: Մինչդեռ էջմիածնի մէջ գերի մնացած միաբանութիւնը վերին աստիճանի յուսահատուած Դաւթի բռնութիւնից խնդրագրեր էր ուղարկում ռուսաց կայսեր, նոցա սինօդոսին և Աբրոսի միտրապօլիտին, յանկարծ լսուեցաւ, որ Օսմանեան տէրութիւնը, դարձեալ Թամարայի ղրղմամբ, բարաթ է հանել որ հրաժարեցրած Գրիգոր պատրիարքն ու Դանիէլ կաթողիկոսը էջմիածին քշուին: Բայց մինչև այս հրամանի գալը Դաւիթը համոզում է Մահմադ խանին, որ իւր սպասաւոր Շիր-Ալի բէկին Քօլեան Աբրահամ եպիսկոպոսի հետ ուղարկէ Բայազէթ Դանիէլին և նորա համախոհներին (որոնց մէջ էր և Ներսէսը) կալանաւորել և բերել էջմիածին: Շիր-Ալի բէկը և Աբրահամ եպիսկոպոսը եկան Բայազէթ և քանի մի օրից յետոյ Դանիէլին իւր սպասաւոր Ներսէս վարդապետով և այլ համախոհներով բերին էջմիածին: Այս եղելութիւնը ինքը Ներսէսը մանրամասնաբար գրում է Երևանից այն ժամանակը Հնդկաստան գտնուող Ծերունի Յովհաննէս վարդապետին:

ինչպէս երևում է այս նամակից 9), Ներսէսը այստեղ բաւական նեղութիւն է կրել 32 օր բանտի մէջ մնալով և քանի մի անգամ նրանի խանի մօտ տարուբերուելով: Քէն և ուսաց տէրութեան միջամտութիւնը յօգուտ Դանիէլի շատ էր ուրախացնում Ներսէսին,

9) «Բարձր արժանապատիւ սրբոյ հօր իմոյ խոհեմառատ և հանճարաւոր ծերունազարդ Յովհաննէս վարդապետի ի Հնդկիս սրբոյ աջոյն և ևայն: Ապա հարցանելով զողջունէ սիրելի կենացդ ծանուցանեմ սրբութեան ձերում, զի երբ անշատեալ ի մենջ գնացիք յարգութիւն ձեր և մեք անհաղէտ սպասէաք առողջութեամբ ժամանելոյ զրոյն ձեր, ընկալաք ի 23 նոյեմբերի (1802) զցանկալի զրութիւնս ձեր, զոր զրեալ էիք ի Պաղղատու, և այն ինչ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ կամէաք զրել զպատասխանին, ոչ յետ բազում աւուրց անցանելոյ ի 27ն նորին ամսոյ և եհաս ի վերայ մեր յանկարծակի պատերազմ չարին առաւել սաստկութեամբ, որում ոչ ոք ունէր ակն ամենեկն՝ ոչ մեք և ոչ ընդհանուր ազգ մեր: Քանզի պատկերն նեաին Դաւիթ ապօրինաւոր՝ բարբարոսութեամբն բռնացեալ, որ առաքեալ էր զՍտեփաննոս վարդապետն ի Կ. Պօլիս առ Արիմեցի Գէորգ Աղայեկով, զնա ոչ կարողացեալ հանել անտի Գրիգոր պատրիարքն հրովարտակաւ Սուլթանին, որով կամէր առաքել զնա առ սրբազանն մեր, մնաց նա անդէն յայնչափ երկար ժամանակ, և յորժամ ի կողմանէ ազգին Հայոց ըստ ամենայնի եղեն յուսահատ և տեսին՝ թէ ոչ ընաւ ամենեկն կամին ճանաչել զԴաւիթ, սրտմտեալ այնուհետեւ բացին զմեծամեծ դուռն զբամոց, և ի ձեռն Գէորգ Աղայեկովի և չար տէր Ստեփաննոսի, որ երբեմն ի կողմանէ Յովսէփայ յանուն զպրատան ժողովէր զարդիւնս բարեպաշտ Հայոցն Հնդկաստանի, կաշառեալ զղեսպանն և Բուստաց և, առեալ ի նմանէ զթոյլատուութիւն ծածուկ, ապա մատուցանեն Սուլթանին Օսմանցոց՝ ըստ ոմանց 300 քսակ դրամ, և ըստ ոմանց, և մանաւանդ բազմաց—500 քսակ (250,000 զուրուչ կամ մօտ 17,500 ռուբլի այժմեան փող), և այսպէս զօրութեամբ մեծ դրամոց լուելեայն, թարց իմանալոյ ումեք ի մեծամեծաց կամ ի հասարակաց հայոց, յեղակարծիւ տան ձգել ի պատրիարգութենէ աթոռոյն իւր ըզԳրիգոր պատրիարքն և հանեն զհրովարտակ՝ զի պատրիարքն և զազգ զընտիր համայն և Աստուածաբնտիր կաթողիկոսն զտէր Դանիէլ, զերկուսին ևս արքեն ի սուրբ Էջմիածին:

« Եւ ըստ այսմ մինչ հանդերձեալ մեք նստէաք յապահովի ի երեք վանսն (Իւչքիլիսայ) ի տեղի մեր, կոչեաց զմեզ Բղեչին Պայազիտոյ առ ինքն ի 27ին նոյեմբերի (1802), և սրբազան տէրն մեր չգիտելով ինչ՝ զնաց առ նա միամտութեամբ սրտի և հասեալ ի քաղաք անդր՝ զչչն՝ Վիւր բանից զրեցելոց յերկրորդում աւուր հասու եղաք որ նորա զափու քեանհասին ևս ըստ տնօրէնութեան Արիմեցոյն և Ստեփաննոսեանց

բայց միւս կողմից յիշեալ խանի յամառութիւնն ու կռպիւս վարմունքը վերին աստիճանի զրգռում էին կրակոտ Ներսէսին: Դաւիթը մինչև անգամ միտք ունէր սաստիկ պատժել Ներսէսին, զիտեանալով որ սա էր Դանիէլի գլխաւոր պաշտպաններից մէկը. նա խնդրում է

« զրեալ է առ նա թէ՛ Դաւիթն վերահաստատեցաւ հրովարտակաւ Սուլթանին ի բռնաւորութեան իւրում և ես խնդրեմ զի դու ևս բարեկամ եղիցիս նմա: Առ որ և Եզրկաբն ու թ բղեչին այն կոչեալ էր զսրբաբազան տէրն մեր, որպէս զի յայտնեցէ նմա զայնպիսի անցսն Կ. Պօլսոյ կամ իցէ զի թերեւ զրգռեալ զնա բարեկամութեան եղանակաւ յափշտակել կարողացի ինչ: Բայց մինչ մեք մտաք ի Պայազէտ, ի նմին աւուր սաստակեցաւ և մայր Բղեչիին, որոյ աղազաւ և մեք մնացեալ անդէն չկարողացաք տեսանել զնա զաւուրս ութն, և յայնքան աւուրն ժամանեալ առ Դաւիթն սուրհանդակն աւետաւոր, զոր յղեալ էին Արիմեցի և երկու կարգաւորքն, նա ևս առաքեաց ի Պայազիտ առ Բղեչին զհարգատն իւր Քօլեան Աբրահամ վարդապետն՝ միաբան Տաթևու և խոստացեալ Բղեչիին զ60 քսակ՝ խնդրեաց զի առաքեսցէ զԴանիէլ սրբազանն իւրովքն ամենեքումք, և ահա այսու բացաւ դուռն Բղեչիին, որում ոչ ունէր ակն ինքն. ուստի որ կոչեալ էր զսրբազան տէր մեր իբր խորհրդակցիլ ընդ նմա բարեկամաբար՝ յորժամ կոչեալ զնա և զմեզ առ ինքն ի սենեակ առանձնութեան իւրոյ՝ խօսիլ սկսաւ ստույթեամբ և ասէ՛ Սուլթանն մեր հրովարտակաւ իւրով հաստատեալ է վերստին զգայթ ահա զոստութիւն Դաւիթի և մեզ զրեալ է կոչել զքեզ, զի թէ յօժարեսցիսդ դու տալ զանձարանի Սուլթանին զքսակն 500, զոր խոստացեալ է Դաւիթ, և կրկին եղիցիս դու կաթողիկոս ազգի քում. իսկ թէ ոչ կամեսցիս տալ զայնչափ խոստմունս Դաւիթի, զնացես դու առ Դաւիթն ի սուրբ Էջմիածին, զի նա այնուհետև հատուցէ զխոստումն իւր: Առ որ սրբազանն մեր զպատասխանի նմա զայս ասաց թէ՛ տամ ես և ոչ զմի քսակ վանս վարելոյ իմ զիշխանութիւն հոգեորական. իսկ զի Դաւիթ խոստացեալ է, տացէ ինքն զխոստացեան իւր և ինքն զիտացէ և ազգն հայոց որպէս և հաճեսցեն առնել. իսկ ես լուեմ յիշխանութեան կաթողիկոսութեան յայնձեռնէ, այլ ոչ երթամ առ Դաւիթ, մինչև առաքեսցէ զիս Սուլթանն հրովարտակաւ իւրով և բռնութեամբ իւրով. և զայս ասացեալ ել յերեսաց նորա և զնաց ի տեղի ի տուն Նաւասարդեան Հայրապետ աղային: Իսկ ապա զինի առաքեալ անօրէն Բղեչին զքէհիայն իւր իսմայիլ աղա ասացեալ եղիտի առ սրբազան տէրն մեր և փոխեալ զբանս և ասէ՛ եթէ կամիս, տացես ինձ զ60 քսակ միայն և ես առաքեալ զայս ի Պօլիս առ Սուլթանն զարձուցից զկամս նորա, զի դու կացես և մնացես ուր և կամք իցեն քո, և վասն կաթողիկոսութեան ինքն զիտացէ ում և կամեսցի տալ: Այլ սրբազան տէրն մեր այսմ ևս զպա-

6000-2005
(1544)

Երևանի խանին որ իրաւունք տայ իրան ետանջել զՆերսէս պաշ-
« տօնեայ Գանիէի, քանզի նա եղև զրդիւ որ ընդդէմ ձեր (խանին)
« զինեալ ազգ և ազինք ջանային ընկենուլ զին և եղծեալ աւե-
« րեցին զանուն ձեր (խանի) և մերս և այլն: Այս տանջանքը պիտի

« տասխանի տուեալ՝ ասաց, ես պարտաւոր եմ մատուցանել զանձն իմ ի
« զո՞ր յանուն Աստուծոյ իմոյ, այլ չկամիմ և ոչ տամ բռնաւորաց և ոչ զմի
« փարայ, յորմէ արգելեալ կան օրինօք ամենայն քրիստոնեայք, մանա-
« ւանդ եկեղեցականք. ևս առաւել ի բանի աստուածային և հոգևոր եկե-
« ղեցահասութեան. քաւ լիցի ինձ ասէ կոխել զօրէնս Աստուծոյ իմոյ և մատ-
« նելով դեհննի զհոգիս իմ տալ վասն պատուոյ իմոյ կամ ապրեցուցանե-
« լոյ զանձն իմ այլ ևս յաւուրս սակաւաւորս զզանձս տաճարին Աստուծոյ
« և զարդիւնս ազգաց քրիստոնէից, զոր իւրաքանչիւր ոք մի մի ստակ մա-
« տուցեալ են ի վայելս հոգևորականաց ի գին մեղաց իւրեանց: Եւ եղև
« յորժամ լուաւ զայս անօրէն ազահն և այսպէս յուսակատ եղև որ չունի
« ինչ շահիլ ի նմանէ ընաւ, ապա հատեալ իսպառ զկապ բարեկամութեան
« և բարձեալ զամօթ յերեսացն, պնդեաց այնուհետև ողորջանօք և սպառ-
« նալեօք, զի յօժարեսցի ի նմին ժամանակի զնալ առ Գաւիթն, որով և
« Աստուածաբեալ սրբազանն մեր կոչեալ առ ինքն զմիաբանսն ամենայն
« յորդորեաց զնոսա և քաջալերեալ զսիրտս ամենեցուն բանիւք Աստուա-
« ծային, երթիցուք, ասէ, եղբարք վասն անուան Տեառն մերոյ ի զենումն
« և ի մահ, որով և փառաւոր արարեալ զանուն Տեառն Աստուծոյ մերոյ
« ընկալցուք թերեա զողորմութիւն Նորա յահագին ատենի արդարութեան
« զատաստանի Նորա, զի լաւ է ասէ քաջութեամբ փոխանակել զսակաւ
« աւուրս մարմնոյ կենաց մերոց ընդ յաւերժական կենաց հոգւոյ քան վատ-
« նել զվատասակս, զոր ոչ մեք քրտամբ երեսաց վատակեցաք և տուեալ
« անհաւատից զժառանգութիւն և զզանձս տաճարի Աստուծոյ տացուք
« զերասանակ հոգւոյ մերում ի ձեռս ոստիս հոգւոյ մերում սատանայի, որ
« զայս ամենայն առնէ նա ինքն ամենաչարն ի կորուսանել զհոգիս բազ-
« մաց: Եւ այսպիսի բանօք բազմօք շարժեալ ի կամաւոր մահ զհոգիս մե-
« րոցն ամենեցուն ել նոքօք հանդերձ և եկն ի սուրբ Էջմիածին ընդ Քօ-
« լեան Աբրահամ վարդապետի և Շիրալի բէկ աւուրն պարսիկ նախարարի
« խանին Երևանու: Լուր զանլուսելիս և զկծեցուցիչս սրտի և ոգւոյ, ով հայր
« պատուական, զի ի մտանելն մեր ի սուրբ Էջմիածին արկեալ զձեզ ի
« կալարան ներքին Ղաղարապատին որոշեցին զայլման, և միմիայն զսրբա-
« զան տէրն մեր և զնուսաստ ընդ տիրացու Բաղդասարին պահեալ անդէն
« զաւուրս 32՝ անտեսանելի ի մարդկանէ՝ յիւրաքանչիւր մի բոպէ խոր-
« ճէին զչարիս հազարաւոր՝ կորուսանել զկենդանութիւն մեր կտտամահ
« տանջանօք: Այլ Տէր, որ ողորմի յորժամ և կամի պահել անխափան զչնորհս
« ողորմութեան իւրոյ զսրացոյց զհոգի հօր կայսերութեան առսաց և ա-

կրէր Ներսէսը, բայց սորա բարեկամները, որոնց ինքը «հարազատ»
անունով է վերապատվում, «հետամուտ եղեալ զինն զկեանս մեր
« երկրորդ (?) անգամ զնոց զնոյ» խանի մերձաւորներին երկու ժա-
մացոյց և 210 մասառ ոսկի բաժանելով:

« մենայն մեծամեծաց և զօրապետաց նորա, որ յօրէ անտի մտանելոյ մեր
« ի սուրբ Աթոռն հետզհետէ անմիջաբար յաճախեալ զեսպանաց առ խանն
« Երևանու վասն պահպանելոյ զսրբազան Տէրն մեր արժանաւոր պատուք
« մինչև ցլինիլ կայսերական բարեհաճութեան, այնքան զօրեցին մինչև
« բռուն իշխանութեամբ խանին Երևանու հանեալ զմեզ ի կալարանէ անտի
« նստեցուցին ի սենեկի միում, ի կարգի միաբանիցն, ուր կացաք ընդար-
« ձակութեամբ ի սակաւ ժամանակս: Եւ յաւուրս յայնուսիկ բերաւ անդ
« և Գրիգոր պատրիարքն, զոր ևս արկեալ իսկոյն ի մշտագիշեր կրկնայարկ
« անդոյս բանտ՝ թողին զնա անտէր զաւուրս 8, և զրկեալ զնա յամենայն
« կենցաղական բարեմասնութեանց, մինչև եկն ևհաս առ խանն Երևանու
« այլ միւս զեսպան այր երեկի, որում Յամբաղ Էջիկաղասի ասէին. սա
« եկն բազմութեամբ 32 ծառայից, զոր հրամանաւ մեծ և ինքնակալ կայ-
« սերն առստաց առաքեալէր նորեկ կուսակալն կողմանցն Պաւլ Յիցիա-
« նովն՝ հանդերձ մեծահրաման գրովք մեծ եպարքոս Ալեքսանդր Վօրօն-
« ցովի առ խանն Երևանու և առ կոյր Քէլպէլի խանն Նախիջևանու յա-
« զագս նստուցանելոյ յաթոռ սուրբ Էջմիածնի գտէր Գանիէլ սրբազանն
« ըստ բարեհաճութեան նորին կայսերական մեծութեան: Այլ զի հաճեցեալ
« էր Տէր ողորմիլ համօրէն երկրի Արարատու և Աստուածակերտ սրբոյ ա-
« թոռոյն և կամեցեալ էր նմանեցուցանել զհարազատ որդին և զիսկական
« քաջ յաջորդն հօրն իւրում և հեղինակին սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին,
« խստափոյց որպէս Փարաւոնին զսիրտ հոգեկից եղբարցն Գաւթի՝ խանիցն
« ասեմ երկաքանչիւրոցն, որք ոչ խանարհեցան բարձր հրամանաց կայսերն
« և ոչ համոզեցան ի բանից զեսպանին առ նստուցանելոյ յաթոռ զսրբա-
« զան հայրապետն, այլ որպէս հաւասար ընդ հաւասարի կամեցեալ փո-
« խանակաւ կատարել զհրաման տիեզերասաստ անեղ կայսերութեան, ա-
« ռաքեալ զերկուս մի ծամեծ նախարարս ետուն կնքել զամենայն գրուսն
« սենեկաց կաթողիկոսարանին Էջմիածնի և ըստ խնդրոյ զեսպանին հա-
« նեալ բարձր իշխանութեամբ ի յանդոյս բանտէ զԳրիգոր պատրիարքն,
« թողին յարտասուս զճարաւին արեան ծառայիցն Աստուծոյ Գաւթի զայլ
« արաբացիին և բերին յԵրևան առ սրբազանն մեր, որ ի բազում ա-
« ռուրց հետէ տարեալ էին անդ յառաջին աւուրս զալստեան զեսպանին,
« բերին ընդ նմա առ սրբազան հայրապետն և զնուսաստ, ուստի գրեմ
« զայս ամէն առ ձեզ: (Ստորագրած) Ն եր ս է ս ա բ ե զ ա յ: յԵրևան. 1803.
(ամիսը չէ նշանակած):

Գ.

ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒՍԱՅ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ:

Ռուսաց տէրութիւնը հայոց կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ առաջին անգամ խառնուեցաւ Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսի ընտրելու ժամանակը: Յիշեալ արհւոյ վախճանելուց յետոյ Թիֆլիս գտնուող Արղութեան և Բէգթարէզեան հայ իշխանները, Յովսէփի սպասաւոր Գրիգոր վարդապետի հետ միանալով, Դաւթի կողմը բռնեցին և Վրաստանի ռուս կառավարիչ, Կովալէնսկուն իրանց զիտաւորութիւններէ հզօր պաշտպան ունեցան: Վրաց արքայաժառանգ Դաւիթը նմանապէս այդ կուսակցութեանն էր պատկանում: Մեր խնդրից դուրս է քննել, թէ ով դոցանից և ինչ շահեր էր սպասում Դաւթի կաթողիկոսանալուց: Այսքանը միայն կասենք, որ բարձրագոյն պետութիւնը, խաբուելով Կովալէնսկու տուած տեղեկութիւններից, համաձայնեցաւ Դաւթի կաթողիկոսութեանը: Գուցէ Կովալէնսկու աշխատութիւնը այդ յաջողութիւնը չունենար, եթէ Պօլս գտնուող ռուսական ղեսպան Թամարան Դաւթի ջերմ կուսակից և Դանիէլ անհաշտ թշնամի չը գտնուէր: Ըստ երևոյթի՝ ռուսական կայսերական հրովարտակը Դաւթի հաստատութեան մասին, այդ խնդրին վերջ էր տալիս ընդդէմ ցանկութեան ընդհանուր հայ ազգի: Սակայն չանցաւ երկար ժամանակ՝ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը և Պետերբուրգ գտնուող Վազարեանները հասկացրին տէրութեան նախարարներին գործի ձիշտ էութիւնը և թաղաւոր կայսրը շտապեց վերականգնեցնել ազգիս իրաւունքը: Կամենալով, որ Էջմիածնի կաթողիկոսը, իբրև հոգևոր Պէտ հայ ազգի, ճշտապէս հայոց կամօք և ցանկութեամբ ընտրուի և ոչ թէ օտարաց թիւադրութեամբ ու միջամտութեամբ, երիտասարդ կայսրը Դաւթի ընտրութիւնը անվաւեր համարեց և Դանիէլին հայոց օրինաւոր կաթողիկոս ճանաչեց: Կայսեր այսպիսի վճիռը բողբոջին անսպասելի էր Թամարա ղեսպանի և Թիֆլիս գտնուող Կովալէնսկու համար, սքա թէև ստիպուած էին ճշդութեամբ կատարել իւրեանց արքայի հրամանը, բայց ներքուստ գաղտնի չէին դադարում վնասել Դանիէլին և զեռ ևս յուսալ Դաւթի վերականգնան: Կովկասի զինաւոր հրամանատար Կնորրինդին պատուիրած էր օժանդակել Դանիէլի Էջմիածին հասնելուն, վերջնապէս մտքով զրեց երևանի Մամադ խանին,

խստութեամբ պահանջելով որ կայսերական հրամանը կատարուի, բայց խանը ոչ միայն չօգնեց Դանիէլին, այլ ռուսաց միջամտութեանը թշնամական աչքով նայելով, ամէն միջոց գործ զրեց որ Դանիէլն ոչինչ յարաբերութիւն չունենայ Ռուսիայի հետ: Մամադ խանը մինչև անգամ զօրքի պատրաստութիւն տեսաւ որ եթէ ռուսները զիտաւորութիւն ունենան բռնի կատարել տալու իւրեանց կամքը, սա ևս զէնքով ընդդիմանայ: Կնորրինդը կրկնում էր իւր միջամտութիւնը Դանիէլի մասին. Մամադ խանը իւր պատասխանի մէջ դարմանք էր յայտնում, որ վարդապետների խնդրին ռուսները քաղաքական խնդրի նշանակութիւն են տալիս: Մինչ այս մինչ այն՝ 1802 թուի նոյեմբերին Իւլ-քիլիսայից եկաւ Թիֆլիս Մինաս եպիսկոպոսը հետը նոր օրհնեալ մեռն բերելով: Սա անմխիթար տեղեկութիւններ հաղորդելով հայրապետի դրութեան մասին, բորբոքեց Թիֆլիսի առաջնորդ Յովհաննէս Գեղարդակրի եռանդը աւելի ևս աշխատելու յօգուտ Դանիէլի: Դաւթեանք ևս քնած չէին, Թիֆլիսարնակ իշխան Բէգթարէզեանը, որ այն ժամանակ տէրութեան գանձապահի պաշտօնն էր վարում, անդադար նամակներ էր ստանում Էջմիածնից և ամէն կերպ յորդորում Կովալէնսկուն յօգուտ Դաւթի:

Այդ միջոցներում Դանիէլը Ներսէսի հետ միասին արդէն բերուած էր Էջմիածին և Դաւթի բռնութեան ներքոյ էր գտնվում. վերջնիս յանդուգն պահանջման համեմատ՝ Դանիէլը պարտաւորուած էր ինքնակամ հրաժարականի ստորագրութիւն տալ: Այս մասին Ներսէսը գրում է Թիֆլիսից (փետրուար 3, 1803 թ.) Եփրեմին՝ «մահու սպառնացմամբ բռնադատեաց (Դաւթ) զսրբազան « տէրն մեր (Դանիէլ) տալ զձեռագիր ինքնակամ հրաժարանաց. « զոր զի շահեսցուք զկեանս մեր և զհոգի նորին խտասարտի (Դաւթի) « ըստ աղերսելոյ տառապեալ միաբանութեան ետուք նմա զկեղ- « ծեալ գիր որպէս ինքնակամ հրաժարանաց և այնու մեղմեալ « զնա ի չար խորհրդոց իւրոց ապրեցուցաք զանձն սրբազան տեսուն « մեր և զանձինս մեր ամենեցուն առ ժամանախան, մինչև եկին « ի նորին գերազանցութենէ ենարալ Վազրովին՝ այր մի և տի- « բայու Գաբրիէլն Տէր Մովսէսի Խելթուպանեցոյ որդի առ խանն « երևանու հանդերձ յանձնարարական գրովք յիշեալ ենարալին՝ թէ « պաշտպանեցի նա զսրբազանն մեր որպէս զայր մի երևելի և քաղ- « ցրացեալ յայս նորին ամենաողորմած սուրբ կայսերութեան...»

Սակայն գեներալ Վազրեվի ուղարկած անձր իւր նպատակին չը հասաւ, վասն զի կովալինսկին (որի ձեռքին էր վրաստանի վարչութեան քաղաքական մասը) մի և նոյն ժամանակը հաղորդել էր խանին, որ Դաւթին ձեռքից եկած օգնութիւնը չը խնայէ: Չանցաւ երկար միջոց՝ վրաստանի գլխաւոր հրամանատար նշանակուեցաւ իշխան Յիցիանովը, որին կայսրը յատուկ պատուիրած էր վերջ տալ Էջմիածնի խառնակութիւններին և օգնել Դանիէլին: Դեռ ևս վրաստան չը հասած՝ Յիցիանովը մարդ ուղարկեց Երևանի խանին պահանջելու, որ Դանիէլին ազատութիւն տայ և թէ իւր բռնի և անպատշաճ վարմունքի համար (հայոց օրինաւոր կաթողիկոսի վերաբերութեամբ), խանը ստիպուած կրկնի պատասխան տալու ոչ թէ միայն բերանացի կամ զրով, այլ թէ իրօք, որի մասին յետոյ շատ կրգոյջայ: Երկ յետ ոչ բազում աւուրց, գրում է Ներսէսը վերոյիւրեւ շեալ նամակի մէջ, զայ հասանէ հրամանաւ նորին բարձր գերազանցութեան պայծառափայլ քննադ Պաւլ Գիմիարիչ Յիցիանովին թամրազ էշիկաղապաշի (իշխան Փոմաս Օրբէլեան)՝ յաւուր ճրագալուցին ծննդեան և ի բազում աւուրս վիճարանեալ ընդ խանին. զկնի բազում ել և էջս առնելոյ զհրաման հանեալ խանին առ Դաւթին՝ ետ տանել յԵրևան զսրբազան հայրն մեր հանրերձ պահապանօքն ըստ առաջնոյ կերպին: Այս անգամ խանը հրամայեց որ Էջմիածնի վահարանի բոլոր դռները կողպուին և բանակները յանձնուին պահպանելու ութ կախկոպաների: Դաւթին տուին միմիայն երկու սենեակ: Այսուհետև խանի պահանջմամբ Պոլսոյ ընկած պատրիարքին և Ներսէսին բերեցին Էջմիածնից Երևան: Եւ մինչ մեք անդ յԵրևան էաք, շարունակում է նոյն նամակի մէջ Ներսէսը, այլ ևս խորհեալ զխորհուրդ խանին Երևանու ի 22 յունվարի զկրկին մուսաղախս յղեալ ետ բերել յԵրևան և մարդն անօրէն՝ Դաւթի բռնաւոր, զոր և բնակեցոյց ի տան մելիք Աբրահամ համախոհին նորս և ապա ի 24 նոյն ամսոյ զԹամրազ էշիկաղապաշին և զԱյվազ խան Սուլթան անուն ռմն ի հաւատարմաց իւրոց և զմեզ ևս ընդ նոսա, այսինքն զԳրիգոր պատրիարքն և զնուաստս, ճանապարհորդեաց ի թիֆլիս քաղաքս այսու դաշամբ՝ թէ Ներսէս փաշան Ախալցխայու փախուցեալ ի տեղուջէ իւրմէ եկեալ անկեալ յիմ օձաղն և ես կամիմ զի զսա զօրօք իմովք տարեալ նստուցից ի տեղի իւր: Վասնորոյ դուք, որ ի վերայ Վարսայ թարց մեծ կամ փոքր վնաս

և ինչ հասուցանելոց նոցա՝ անցուցից զօրովք իմովք զՆերսէս փախուցն ի Ախալցխայ և ես ըստ հրամանի ձեր նստեցուցից յաթոռ հայրապետական զԴանիէլ կաթողիկոսն, իսկ եթէ դուք զայս իմ խնդիրս ոչ կատարեցէք ասէ՛ք և ես ոչ կատարեցից զխնդիր ձեր. քանզի մեք հնազանդ եմք Շահին մերոյ և ոչ օտարաց և այլն: Եւ ահա այսու բանիւ եկեալ ժամանեցաք մեք աստ ի թիֆլիս քաղաքս ի 31ն յունվարի (1803 թւի):»

Այդպէս ահա Ներսէսը, Դանիէլին թողնելով Երևանում, ինքը եկաւ թիֆլիս: Բայց ի՞նչ նշանակութիւն ունէր նորա վրաստան դալը. ի՞նչպէ՞ս վստահացան խանը և նոյն իսկ Դաւթի կաթողիկոսը թողնել նորան պարսկական սահմանն անցնելու: Այս հարցերը մեկընվում են միմիայն մասամբ:

Նախ և առաջ՝ երևում է որ խանը արդէն փոխել էր իւր քաղաքականութիւնը թէ դէպի ուսուսաց տերութիւնը և թէ դէպի Դաւթի ու Դանիէլը: Առաջինը հիմայ այնքան ընկած էր, որ այլ ևս չէր կարող ուզած չափ խանի վրայ ներգործել և կամ Ներսէսին վնասել: Եթէ միայն Ներսէսի վրաստան դալը Դաւթից կախումն ունենար, սա ի հարկէ երբէք չըպիտի թողնէր: Ինքը խանը երևում է որ Ներսէսին ճանաչած էր իբրև ընդունակ մի անձը դեսպանախօսութեան համար, իբրև սիրելի ուսուսաց աչքում, և, որ գլխաւորն է, իբրև այն աստիճան կապուած Դանիէլի հետ, որ ուր և գնայ, դարձեալ չուրով պիտի վերադառնայ իւր հայրապետին որդիաբար խնամ տանելու: Խանի այս վերջին կարծիքը, ինչպէս պիտի տեսնենք, չարդարացաւ:

Այդպէս ահա կովկասու հրամանատար Յիցիանովի դեսպան իշխան թամրազ Օրբէլեանին Երևանի մէջ իւր աչքով տեսաւ, որ խանը ուսմաներին հաճոյանալու համար բանտից և չարչարանքից ազատեց Դանիէլին և փոքր ինչ սառնացաւ դէպի Դաւթի, բայց կաթողիկոսական գահը ոչ առաջինին և ոչ վերջինին տուեց, այլ իսկապէս թողնելով թափուր, զիմեց Յիցիանովին իւր կողմից Ներսէս փաշայի խնդիրը ծագեցնելով: Այս առաջարկութիւնը զուխ տանելու համար խանը դեսպաններ ուղարկեց երբեմն Պոլսոյ պատրիարք Գրիգորին և Ներսէս Կարդապետին: Բերանացի աւանդութիւն կայ, որ Ներսէսը համազում է եղել Դանիէլին նմանապէս անցնիլ դէպի ուսուսաց սահմանը, որպէս զի եթէ վերոյիշեալ դեսպանախօսութիւնը չը յաջողէ և խանը նորից Դաւթին ճանաչէ կաթողիկոս, այն ժամա-

նակ Դանիէլը նմանապէս իրան կաթողիկոս Հրատարակէ իւր կուսակից
 Հայերի համար և նոյն իսկ հայրապետական գահը Եջմիածնից դուրս
 լինի: Դանիէլը, իբրև թէ, էէ համաձայնած Ներսէսի այդ առաջար-
 կութեանը և բարւոք է համարել վերադառնալ Երևանից Եջմիա-
 ծին: Մեզ կասկածելի է թվում որ, և թէ մինչև անգամ հոգով
 չափ ցանկանար Դանիէլը վրաստան գալ, խանը թողնէր նորան. կար-
 ծում ենք որ Ներսէսը ինքը գիտէր այդ բանի անկարելիութիւնը և
 այդ պատճառով այդպիսի առաջարկութիւն Դանիէլին չէր կարող
 անել. միւս կողմից՝ եթէ միայն Դանիէլին կարելի լինէր գալ Ռու-
 սաստան և այդպիսով ազատուիլ Դաւթի և պարսից բռնութիւնից,
 այն ժամանակը Ներսէսը կը կարողանար համոզել իւր արհւոյն այս
 անգամ ևս հետեւիլ իւր աշակերտին, որի տուած խորհուրդները միշտ
 ընդունած էր: Իսկ ինչ որ կվերաբերի Դանիէլը կաթողիկոսական
 գահի առ ժամանակ Եջմիածնից դուրս հաստատելու հարցին, մեր
 իւր տեղը յառաջ բերելիք գրութիւնները պիտի պարզին թէ երբ
 և ինչպէս էր յղացել այդ մտքը Ներսէսի մտածողութեան մէջ:

Թանը, Շէրիֆ փաշայի մասին դեպքանութիւն ուղարկելով,
 պիտից Դանիէլին մի բարեխօսական նամակ գրել Յիցիանովին: Ինչ-
 պէս տեսնում ենք, կաթողիկոսը ինքը զգում է աշխարհային և տե-
 բութիւնների քաղաքական խնդիրների մէջ միջամտութիւն անելոյ
 անյարմարութիւնը, բայց յայտնում է որ ստիպուած է եղել այդ
 գրելը ¹⁰⁾: Նամակի վերջը «Դանիէլ կալանաւոր եալ» ստորա-

10) «Պայծառափայլ կենազ բարձր գերազանցութեան Պաւլ Գիմիտրիչ
 « Յիցիանով, Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ... և յայտ առնեմք... զի թեպէտ
 « զամենայն վիշտս, զտառապանն մեր և զողորմելութիւն առ հասարակ
 « սրբագումար միաբանութեան մերոյ բան զայս յատուկ երկար պատմա-
 « գրութեամբ գրեալ մահուցափ երկիւղիւ մատուցաք վեհաձայնութեան ձեր
 « կանխաւ յառաջագոյն, սակայն և այժմ ի գալ ժամանակ քստ գերագոյն
 « հարազատին բարձր գերազանցութեան ձեր, քանզի խանն Երևանու ճա-
 « նաչէ զմեզ կենսակիր նշանաւ նորին մեծութեան ամենողորմած գրամա-
 « տիւ, և գիտէ թէ չորս ունիմք ի նորին Աթոռոյ ողորմութեան և ի
 « սուրբ պատկերէջ ինքնակալ յաղթող կայսեր, վասնորոյ խնդրեաց ի մենջ
 « միջնորդ լինիլ խնդրանաց իւրդւմ զոր խնդրէ ի բարձր գերազանցութեանէ
 « ձեր վասն Շէրիֆ փաշայի աւրումն, զոր կամի հաստատել ի տեղի իւր,
 « որպէս ընկեցեալն է յերկրն Արալցիսայտ:»

« Եւ թէպէտ գիտեմք լաւապէս թէ անվայելուէ մեզ ըստ ամենայնի

գրութիւնը ցոյց է տալիս, որ դա այդ միջոցում չունէր ազատու-
 թիւն Պարսկաստանի սահմանն անցնելու: Գրութեան ոճից երևում
 է, որ Ներսէսի շարադրութիւնն է: Երկար ժամանակուայ անյաջողու-
 թիւններից գրգռուած, Դաւթի ոխերիմ թշնամի և Նրբանի խա-
 նից վեժ պահանջող Ներսէսը ուրախ էր որ կարող է հասնել
 Ռուսաստան, ուր քաջ հուսակիցներ ունէր թիֆլիսի մէջ Յովհան-
 նէս Գեղարզակրին, Աժտարխան — Նիրեմին և Պետերբուրգ — Լա-
 զարեան իղծայրներին:

1803 թուի յունվարի 24ին Եջմիածնից դուրս գալով Ռուսաց
 և խանի դեսպանները հասան թիֆլիս նոյն ամսուայ 31ին: «...Եւ
 « կեալ ժամանեցաք մեք ասա ի թիֆլիս քաղաքս ի 31ն յունե-
 « ս վարի, գրում է Ներսէսը Նիրեմին, և եկն եմուտ ի քաղաքս մե-
 « ճահանդէս փառօք պայծառափայլ քնեազ Պաւլ Գիմիտրիչ Յի-
 « ս ցիանովին ի 1 փետրուարի, որում ընդ առաջ երեալ նահատակ
 « կենդանի սուրբ հայրն իմ հոյակապ Յովհաննէս արհին (Գեղար-
 « ս զակիրն) յանդիման լինի նմա ի Դուշէթ և ողջունեալ զնա ըստ
 « արժանւոյն մատուցմամբ աղուհացի ընդ գրկեալ աւետարանաւ և
 « խաչել լսէ զբազում բանս ախորժականս, նաև զխոստմունս լաւագոյնս
 « զայս օրինակ թէ իսկոյն ընդ մտանելս (ի թիֆլիս) յերկրորդում աւուր
 « առաքեցից յերևան զայր հաւատարիմ և կատարեցից զանդառ-
 « նալի հրաման կայսերական և այլն: Ի վերայ այսորիկ հրաման խնդ-

« գրանիլ ի սոյնպիսի անվայելուչ մեզ, սակայն ըստ որում մինչև ցայսօր
 « ապրիմք չնորհք նորին սուրբ կայսերութեան և ողորմածութեան ձեր,
 « և ևս ըստ որում մահ և կեանք ի ձեռս սորա են այժմ ի ներկայս, սմին
 « իրի առ ապրեցողցանիւղ զկեանս մեր և մերայնոց յօժարեցաք յանպատ-
 « շանս յայս խնդիր խանին Երևանու, և որովհետև կնիք մեր հալեալ
 « էր Դաւիթ բռնաւոր պատրիարքն, նորին վասն պատճառ առեալ առա-
 « քեցի ի տեղի կնքոյ զհարազատսն մեր զԳրիգոր արքեպիսկոպոսն և ըզ-
 « ձեռնապահն մեր զՆերսէս վարդապետ, զի եկեալ առ բարձր գերազան-
 « ցութիւն ձեր պատմիկցին բերան առ բերան զողորմելութիւն և զվիշտս
 « անճար միաբանութեան սրբոյ Եջմիածնի, և մաղթեսցեն զողորմութիւն
 « նորին սուրբ կայսերութեան, զի առատաձեռնել մեզ այց արասցես մեզ
 « վասն անուան Աստուծոյ և վասն կենաց պատկերի նորին ի երկրի ողորմած
 « սուրբ կայսերն մերոյ, քանզի մեռանիմք անաւասիկ: Ողջ լեր և ակնար-
 « կութիւն նորին սուրբ կայսերութեան քաղցր լիցի. խոնարհ Դանիէլ կա-
 « լանաւոր եալ: ի 1803. ի 23 յունվարի: (Երևան?)»

« րեալ վերադառնայ (Գեղարդակիրն) ի քաղաքս տնօրինել աստ
 « զհանդէս հոգեւորականաց՝ յառաջաւորեալ նմա ի մտանել իւ-
 « րում, որ և պատրաստեալ ըստ արժանւոյն՝ զմեծ հանդէս հան-
 « զխացոյց կարգաւորարար ի դուռն բերդին զարդարեալ պատուա-
 « կան զգեստուք և մեծամեծ խաչեւք և վառօք. և ի մերձիկն նո-
 « րա՝ հանդէսն յառաջ կացեալ յիշեալ հոյակապ արհին զրուատէ
 « զնա պերճիմաստ բանիւք ներբողեց, զոր և արձանացուցեալ
 « զրովք մատուցանէ նորին բարձր գերազանցութեան. որ և առաջ-
 « նովք և վերջնովք գրաւեալ զնա շնորհօք հոգեւորական կացու-
 « ցանէ զմեծ նախարարն բաւական շնորհակալաւ, որ և ի նոյն երե-
 « կոյի, որում հանգիստ կալնոյր ի օթեան իւր՝ իսկ և իսկ կոչեալ
 « զսրբազան հայրս մեր պանծալի՝ խօսի ընդ սմա զբազում միւի-
 « թարականս և խնդրէ ցուցանել զոք զիտակ լեզուի ուստաց և
 « տաճկաց, զնա առաքել յերնան և այլն: Եւ ի երկրորդումն աւուր
 « տարեալ մատուցանէ նորին բարձր գերազանցութեան զգրեանս սրբա-
 « զանին մերոյ (Գանիէլի) զերկուս գրութիւնս (որոց զօրինակն յղես-
 « յուք սրբութեան ձերում ի սոյն աւուրս) և նա ընկալեալ զայնս
 « զարձուցանէ վերստին առ ինքն հոյակապ արհին զի թարգմանեալ
 « մատուցէ, որ և ահա այսօր մատուցանէ հանդերձ թարգմանու-
 « թեամբն եթէ ճէր յաջողեցէ և լսեմք թէ ի սոյն օրն զմարդ
 « յղկոցէ յերևան ըստ խոստմանն, բայց թէ զինչպիտի բանիւք,
 « չեմք զեռ իրազգած: Ուստի մնայ յետոյ ծանուցանել զկատա-
 « րեան. որ զ լեր որ ի պարծանս ծառայի և որդւոյ սրբութեանդ՝
 « Ներսէս նուազատարեղայի. 1803 փետրուարի 4 ի թիֆ-
 « լիս քաղաք:»

Այս նամակի մէջ յիշած և Գեղարդակիրի Յիցիանովին մատու-
 ցած գրութիւններից մէկը վերևը բերած Գանիէլի նամակն էր՝ իրան
 ուղղած, միւսը շարագրած էր Ներսէսը թիֆլիսի մէջ Գրիգոր պատ-
 րիարքի և իւր կողմից և խնդրագրի՝ ձև ունէր: Ամենևին մոռացման
 տալով խանի այն յանձնարարութիւնը, որի համար զեսպանախօ-
 սութեամբ եկած էին թիֆլիս և ոչ մի անգամ չը յիշելով Շէրիֆ
 փաշայի գործը, յիշեալ հոգեւորականները խնդրում էին միայն, ա-
 զատել կաթողիկոսին, ևսուրբ աթոռը և հայ ժողովուրդին պարսից
 « բռնութիւնից ¹¹⁾»:

¹¹⁾ « Պայծառափայլ կենազ բարձր գերագանց Պաւլ Գիմարիչ Յի-
 « ցիանով: Ողորմած տէր: Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ մինչ էր ի բանտի,

Յիցիանովը փետրուարի 6ին (1803 թուի) ուղարկեց Երևանի
 խանին դեսպաններ՝ կայսերական տան նախարարութեան պաշտօ-
 նեայ երիտասարդ գրաֆ Վօրօնցովին (որ յետոյ փոխարքայ կոչկա-
 սու), Զույկօ կապիտանին և դարձեալ իշխան Թումաս Օրբելիանուն:

« ըստ գրելոյ սուրբ Աւետարանին Ղուկասու (7. 13.), առաքեաց առ Յի-
 « սուս զերկուս յաշակերտաց իւրոց և ասէ՝ Դու ես որ գալոցն ես թէ այ-
 « լում ակնկալուք: Ըստ այսմ ի ներկայս: Նորին կայսերական առատ
 « ողորմութեամբն պատրիարք Արարատեան աթոռոյն և այժմ բռնաւորու-
 « թեամբ պարսից կայանաւորեալ հոգեւոր տէրն մեր Գանիէլ, ի վերայ կըր-
 « կնակի գրութեանց որ առ բարձր գերագանց պայծառափայլութիւն ձեր,
 « բազում ջանացողութեամբ և մանաւանդ թէ յատուկ ողորմութեամբն
 « Աստուծոյ հնարեցաւ առաքել առ ոտս ձերինդ պայծառափայլութեան
 « զբնիկ պաշտօնեայս իւր, զի որպէս առաջի պատկերի նորին կայսերա-
 « կան մեծութեան՝ ձերինդ պայծառափայլութեան մեք ծանուցուք բերան
 « առ բերան՝ դէմ յանդիման՝ զայն ամենայն, զորս չէր հնար ի թուղթնս
 « իւր՝ յերկիւղէ ճանապարհորդական վտանգին:

« Արդ յօրէ անտի գտանելոյ նորա զչնորհս առաջի նորին սուրբ
 « կայսերութեան, միշտ խնդիր նորա յաթոռոյ ողորմութեան նորին այս է
 « յամենայն գրութիւնս իւր, զի ազատեսցի սուրբ աթոռն Արարատու հան-
 « դերձ բոլոր միաբանութեամբ և ժողովուրդովք իւրով ի հեթանոսական
 « տարապանաց, սմին իրի, լսելով զչնորհաբեր գալստենէ նորին իսկական
 « պատկեր հօր կուսակալիդ, առաքեաց զմեզ առ ոտս մատուցանել զնոյն
 « խնդիր: Աղաչէ արդ ուրեմն Գանիէլ պատրիարգն, բազմավիշտ հոգեւոր
 « տէրն մեր, զի թէ հասեալ իցէ ողորմութիւն Աստուծոյն երկնաւորի
 « ինքնակալ յաղթող սուրբ կայսերութեան, անս ժամանակ ընդունելի, անս
 « օր փրկութեան, յորում ժամանեալ են պատրիարգն և Աթոռն Արարա-
 « տեան ի վերջին ծայր յետին թշուառութեան և բոլոր ազգաւ և ամենայն
 « միաբանութեամբ կան ի դրունս մահու, ուստի զի մի յանդգնեսցին ասել
 « հեթանոսք՝ թէ ուր է Աստուած քրիստոնէից: Խնդիրք են Գանիէլ պատ-
 « րիարգի զի մեծ արասջիք ողորմութիւն անպատմելի սուրբ կայսերու-
 « թեանն, զորացուջիք զաջ նորա և բարձր արասջիք զձեռն նորա ըստ
 « սաղմոսողին (8. 8. 14) և յայց ելեալ ողորմելի պատրիարգին և Աթո-
 « ռոյն Արարատեան և ժողովրդեան Հայոց, ազատեսջիք զնոսա ի բռնու-
 « թեանէ Պարսից ի փառս ամենամեծին Աստուծոյ և ի պատիւ մեծութեան
 « անուան ստուերի նորա, ամենաողորմած տիեզերահրաման օգոստափառ
 « սուրբ կայսեր մերոյ Ալէքսանդր Պաւլովիչի: Աղօթարար բարձր գերա-
 « զանցութեան ձեր Գրիգոր արքեպիսկոպոս: Աղօթարար խոնարհ Ներսէս
 « վարդապետ:»

Իւր նամակի մէջ դէպի խանը, Յիցիանովը նորից առաջարկում էր անմիջապէս Դանիէլին կաթողիկոսական աթոռի վրայ բազմեցնել, վասն զի դա առւսաց և օսմանացոց տէրութեանց ձեռքով հաստատած է և թէ ճերբ որ շիւսիս և Արևելք մի այդպիսի վճիռ տուած են, զանազան սողունները չպիտի համարձակին ընդդիմանալու: Շերիֆ փաշայի խնդրոյ մասին խօսք չկար, իսկ Ներսէսը և Գրիգոր պատրիարքը մնացին թիֆլիսում Գեղարդակրի մօտ: Նրևանի խանը, տեսնելով որ յիշեալ վարդապետների ձեռքից խաբուեցաւ, որ Ռուսաստանը իրան սպառնալից կերպով հրամայում է, այն ինչ իւր փոքրիկ խնդիրը Շերիֆ-փաշայի մասին և բանի տեղ չէ դնում, զիտեսնալով վերջապէս որ Շահը պատրաստ է իրան օգնելու Ռուսաց դէմ, որոնց զբացիութիւնը անտանելի էր, — Յիցիանովը դեհսպաններին բացասական պատասխան տուեց Դանիէլի կաթողիկոսութեան մասին և յետ ուղարկեց, որոնք ունայնաձեռն վերադարձան թիֆլիս մարտի 7ին: Յիցիանովը, խանի պատասխանը յանդուգն և չը տեսնուած լքութիւն համարելով, սկսեց պատրաստուիլ ճանապարհները բացուելուն պէս զօրքով նրևան դիմելու, իսանին պատժելու և Դանիէլին կաթողիկոսական գահը բազմեցնելու: Ռուսաստանը յայտնի կերպիւ պատերազմի պատրաստութիւն էր տեսնում, իսկ խանը Դաւթից համոզուած էր, որ բոլորի պատճառը Դանիէլն և նրա օգնական Ներսէսն են: Բայց Ներսէսը խորամանկութեամբ փախաւ և հիմայ թիֆլիսի մէջ նստած ով է իմանում ինչ լարեր է լարում նրևանի խանի և Դաւթի դէմ. պէտք է նորան մի կերպ յետ բերել Էջմիածին և պատժել ըստ օրինի: Նրևի թէ այս զիտաւորութիւններով Դաւթը դիմում է վերջին հնարքի, այն է ստիպում է Ներսէսի բարեկամ Ռէթէոս վարդապետին գրել նրան մտերմաբար, որ շուտով գայ Էջմիածին հիւանդ ծերունի Դանիէլին տէրութիւն անելու և ձեռք վեր առնէ այն ունայն աշխատանքից յօգուտ Դանիէլի, որ բացի մնասը ոչինչ օգուտ չէ բերում ոչ զքիս Ռէթէոսը, երևի լաւ գիտենալով որ Ներսէսը այդ լանից չի խաբուիլ, ստիպուած գրում է յիշեալ մտքով մի նամակ մարտի 23ին (1803 թ.): Բնագրի վրայ Ներսէսը իւր ձեռքով գրած էր «Ռէթէոս վարդապետն գրէ ըստ հրամանի Դաւթի զի «գնացից առ ինքեան»¹²⁾»: Այս նամակը, որ միանգամայն Դաւթին

¹²⁾ Ահա Ռէթէոսի նամակը: «Միտելի եղբոր իմոյ տեսան Ներսէսի գերբզոն և վարդապետի մատուցի ողջոյն հանդերձ խորհրդական յայտարարութեամբ:

պէտք էր վերաբերել, լաւապէս ցոյց է տալիս, թէ որքան մեծ նշանակութիւն էին տալիս Ներսէսին՝ նոյն իսկ իւր թշնամիքը: Թէ ինչ պատասխանեց այս գրութեանը Ներսէսը — մեզ յայտնի չէ: Գիտենք միայն, որ թիֆլիս նստած՝ նա Գեղարդակրի, Գրիգոր պատրիարքի և իւր կողմից գրած նամակներովը ամբողջ աշխարհը լցրեց: Հնդկաստանից մինչև Աւստրիայ ամէն տեղ Ներսէսի գրութիւններէց հայոց սիրտը տոչորվում էր Դանիէլի թշուառութիւններն ու Դաւթի բռնութիւնները լսելով:

« Յայտնի է քեզ թէ որչափ և աշխատեցար ընդունայն եղև և յամենայն է վրիպեալ գտանեցար: Ո՛հ, զինչ է այդ, զինչ օգուտ թէ աշխարհ ամենայն շահեսցի և զանձնդ քո տուժեսցիս, մանաւանդ թէ ոչ թէ աշխարհս շահի այլ շարաչար կործանի և զանձն քո ընդ նմին տուժի: Զի « յայտնի է քեզ որ թէ ի յանդորրութեան մնայիր յաւելուիր ի կեանս քո: Ապա զի է զի կենամալ լինիս և աստ և անդ թափառական չըլլիս և շաքիս և ոչինչ: Արդ անա ծերունին, այն հայր քո (Դանիէլ), որ քե կամէր « ի հանգստութեան լինիլ, ի դառն կեանս գոյով ի տան բանտի դնի: « Վասնորոյ եղբայրաբար և ցաւակցաբար գրեմ մտերիմ խորհրդակցութեամբ, զի բաւական է զոր ինչ ունայնաբար աշխատեցար և սնտոի է « զոր աշխատելոցես ի յունայն կենցաղս և ոչինչ է զոր ինչ յուսացեալն ես « որպէս բազմիցս առեր զիտրձ: Խնդրեմ այսուհետև դադարիլ և գտանել « հանգիստ և զփառս արժանավայելս, և այս այսու գործակցութեամբ եթէ « ջանասցես քոյով անձամբ շիջուցանել զկայծն բորբոքեալ ի քաղաքիդ « և յիշատակեալ զանուն տեսան մերոյ վեհիս (Դաւթի) ի յեկեղեցիս ա « մենայն և յետ այնր խաղաղացուցանել զժողովուրդդ և այսուհետև սրտի « մտօք ի յուղղութիւն դառնալ և կամաւ և խորհրդեամբ ձերդ առ « նել զայդ հնարք խաղաղութեան, յայնժամ կամ գալ անձամբ յաթոռս « և կամ ընդ այլ հարցն մնալ այդը և մասսէրէթ թղթով ծանուցանել « զառնելն ձեր և յիշատակելն. յայնժամ մեծ բարութեան հասանիս և մեք « վկայեմք և լինեմք միջնորդ որ զինչ և խնդրիցէք անյապաղ սրբազան « տէրս կատարէ: Այլ այժմ զինչ օգուտ է քեզ, որ ծերունիս ի նեղութեան գոյով և դու ի բազում հոգս և ի տառապանս: Քեզ այն էր փառք, « որ ի սորին հանգստութեան դու խաղաղ կենաք օրհնածառանգ որդի « երեկիր յաչս նորին, այն էր քեզ փառք և պատիւ, և ոչ այս որ երեկս « ի միջի պատճառ խռովութեան, զի թէ ոմանք առ այժմ հաւանիցին ընդ « գործս քո, բայց յետոյ անգոսնեն և յապայն ամենիքեան իսկ, որք լսենն « և տեսանեն: Լաւ մտածեան և հաւանիս ասացելոցս և եկ ի զգաստութիւն: Լաւ մտածեան և ընդ Յովհաննէս արհուոյն (Գեղարդակրի) խոր « հեաց թէ ուստի սկսայք և ուր դադարեաց. ուրեմն լաւ է որ հնարեացես

Դ.

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԴԱՇՏՈՒՄ

Կովկասի հրամանատար իշխան Յիցիանովը, միտք ունենալով ուսուսաց սահմանը մինչև Սրբաբուր և կասպից ծովը հասցնել, Երևանի խանի ընդդիմութիւնը Գանիէլին մասին բարեպատեհ առիթ էր համարում արշաւելու դէպի Երևան և Նախիջևան, բայց զօրքի սակաւութեան պատճառով քանի մի ժամանակ այդ յետաձգելով, պատրաստուեցաւ նախ Գանձակի և Նուշայի վրայ արշաւելու և յետոյ

և խաղութիւն և զհետ երթիցես նմին և լիցիս որդի խաղաղութեան: Եւ ձեր փոյթ լիցի յանուն տեառն մերոյ վեհին (Գաւթի) յամենայն եկեալ զեցիս, և զյիշման լուրն կամ դու բերցես և կամ յղեալիք և մնալիք և այլք. յանժամ զինչ և կամք իցէ ձեր Ստաւոճով ընդ այնմ կատարումն և լինի թարց երկբայութեան և կարծեաց: Եւ թէ զիմակայեցես թէ դու ով ես, որ զայդ խօսիս և խոստանաս կատարել, հաւատա ինձ որ ես թերի ինչ չխօսիմ և հաւատացուցանեմ որ զոյ ի միջի մերում որ որ կա ըրող է առնել զայդ թարց կարծեաց, և յայնմ փորձ յայնժամ լինի, եթէ առնեցէք կատարումն բանիցս զորս գրեցաք և մեք յայնժամ այնպէս և տնօրինեսցուք զկամս ձեր և հանգուցուք զմիտս ձեր, որ կամ ինքնին և զիմեալ ամենայն յօժարութեամբ զայք աստ և կամ թէ հաճիք այլ ուր և վիճակաորի: Եւ իսկապէս հաւատա, որ սրբազան վեհին (Գաւթի) և ես ձանձրացեալ է թէպէտ, բայց զիտեք հաւատեալ, որ թէ և հրաժարիցի: չտան թող ի կամս իւր և անհար է. ապա զուր է զոր ջանայքդ և ինքն յօժարէ մեծ փառս ընծայել այնմ որ հնարիցէ զխաղաղութիւն և առնել, և թէ դու լիցիս միջնորդ և արձան բարի յաւիտենական, և միջնորդ խաղաղութեան և նշան սիրոյ և կապակցութեան երկուց տարորդ և ծայրից, լիցիս այժմ և յապայն յաւիտենական փառաց արժանաւոր:

և վերջապէս եթէ զանց առնիցես և յայլմէ եթէ բուռն արկանիցէք և գիտասցես, որ զկնի աւուրց գտանիցես զձերունի հայր քո մեռեալ և մնասցես յաւիտեան պարտական նորին, և մեք խզեմք ի քէն զկապ եղբայրութեան և համարիմք հայրասպան, որ վասն անցաւորիս փառաց և սատանայական նախանձու այնքան վրդովման առիթ գտանիս, այս և մեր պայման և զիր միակամութեան եթէ լուիցես իսկ թէ ոչ և տարորոյն լիցի բաժանման մերոյ, զի թէ աջ քո ասէ զայթակղեցուցանէ հրամայէ հատանել և ի բաց խլել, որով և զայլս իմաստասիրեսցես. և լեր ողջ ի սէր իմ, որ եմ միաբան սրբոյ Էջմիածնի Ռէթէոս և սեակիր: 1803. մարտի 23, ի սուրբ Էջմիածինս:

դառնալ դէպի Երևան: Յովհաննէս Գեղարդակիրը և Ներսէս վարդապետը չէին դադարում Գանիէլի և Էջմիածնեցոց թշուառութիւնները Յիցիանովին հաղորդելուց և ամբողջ աշխարհում հուշակելուց: Մայիսի սկզբներին Երևանի խանը դեսպան ուղարկեց Յիցիանովին խոստանալով Գանիէլին կաթողիկոսացնել և իրրե թէ մեղայ գալով իւր առաջուայ յամառութեան մասին, բայց այս խոստումները միայն խօսքեր էին, վասնորոյ ոչինչ ընդունելութիւն չգտան: Նետեանքը միայն այն եղաւ, որ Գաւթի խանի վրայ վստահացած, 1803 թուի մայիսի 25ին համարձակուեցաւ ձերբունի Գանիէլի մօրուսը գերծել տալ ասելով լեթէ տակաւին ի Ռուսէ ապախնութիւնդ՝ առ որս անկան քո չարաղև արբանեակք (Ներսէս և այլք), ձայն տուր ուրեմն զօրաց նոցա, փութալ յօգնութիւն քեզ ի չարխար՝ որ արդ իսկ իրաւամբ ի զլուխ քո հասանիցենա: Կարծում ենք թէ այս անցքը, որ ըստ ինքեան մեծ անպատվութիւն էր Էջմիածնի հոգևորականութեան և ամբողջ հայ ազգին, խոր խոցած պիտի լինի Գանիէլի կուսակցութեան սիրտը և Ներսիսին մասնաւորապէս, որովհետև վերջինս մօտ հինգ տարուանից յետոյ նոյն ձևով և նոյն զէնքով շտապեց Գաւթից վրէժն առնելու:

Գեո. և ս հոկտեմբերին (1803 թ.) Ներսէսը Ռիֆլիս էր դառնալով: Այդ ամսին նա Բայազէթից նամակ¹³⁾ ստացաւ, որ իմաց էր անում իրան թէ քաղաքի աէր փաշան մեռել է և շտեղծ մի նոր բռնաւոր է նստել. վասնորոյ այն անձինք, որոնց Ներսէսը յանձնել էր պահպանելու Էջմիածնապատկան կայքը այլ և կարող չեն երաշխաւոր լինել սորա ամբողջութեանը և խնդրում են վարդապետի կարգադրութիւնը: Պէտք է կարծել, որ բուն նամակը իւր թարգմանութեամբ Ներսէսը շտապել է ներկայացնել իշխան Յիցիանովին, իբրև նոր ապացոյց թէ որքան շուտ է հարկաւոր օգնութեան հասնել Էջմիածնին: Մեր այս կարծիքը հիմնուած է նորա վրայ, որ յիշեալ նամակի բուն օրինակը գտնվում է Կովկասեան փոխարքայի զիւանական պահարանում:

Իշխան Յիցիանովը պատրաստուեցաւ վերջապէս գնալու Գանձակի վրայ, որի յալթելուց յետոյ միտք ունէր Շամշադիլի վրայ անցնել

¹³⁾ Акты Кавказ. Археогр. Комиссии т. II стр. 462.

և հասնել Երևան: 1803 թուի Նոյեմբերի 22ին ռուսական զորքերը նոյն իսկ Յիջիանովի հրամանատարութեամբ Թիֆլիսից ճանապարհ ելան. 29ին արդէն Շամքոր էին հասած, իսկ դեկտեմբերի 2ին Գանձակի այգիներում ամրացան: Այս բանակի մէջ իշխան Յիջիանովի հետ էին Յովհաննէս եպիսկոպոս Գեղարդակիրը և Ներսէս վարդապետը, որոնք 1804 թուի յունվարին Գանձակից Եփրեմ եպիսկոպոսին և Մինաս աղայ Լազարեանին գրած նամակում պատմում են յիշեալ քաղաքի առնիւր¹⁴): Դեռ ևս, երբ ռուսները քա-

¹⁴) Ահա նամակը՝ «Սրբազան հայր Եփրեմ արքեպիսկոպոս և վեհազնեայ իշխան... Աղայ Մինաս: Զգրեալն մեր... որ ի 31-ն ամսոյս և ընդ լուսածագն առաւօտուն դէմ եղեալ յանդիման ամրոցին՝ ճաւատայ (Ջաւաթ խան Գանձակի) և զորութեան նորա քաջացան հզօրեղապէս և զորս տուեալ քան զալիս ծովու առաւել սաստկապէս չե ևս ի չափ միջոցի կէս ժամու կանգնեցին զսանդուղս մեծամեծս ընդ պարխապ անմատչելի կարծեալ զղեկին և լցեալ ի ներքս ի զղեակն՝ սուր եղեալ կոտորեցին զթշնամիս հաւատոյ և զհակառակորդս պաշտպանին հաւատոյ՝ և յաղթող ինքնակալին ամենայն ռուստաց աւելի քան զ1300 ընդ այր և ընդ կինս: Այլ մեծոթիւն ամուսնն Գրիստոսի և պատիւ ամենաողորմած քաղցր ակնարկութեան նորա, որ ապրեցոյց զբրիտոնեայ զազգս մեր սքանչելի իմն եղանակաւ, որ ի բազմութեան անդ կոտորածի անկեալ են ի մերազանց միայն երկու արք և երկու կամ երեք կանայք. և իսկ այլքն ամենեքեան ապրեալք ողջութեամբ և առողջութեամբ, և հանդերձ այնու ամենայնիւ գտեալ զողորմութիւն յաչս պայծառ կուսակալին և ամենայն զօրացն ռուստաց ըստ մեծի մասին մնացին անկապուտ ի զգեստուց իւրեանց զոր ունէին զգեցեալք. շատք ևս խառն ընդ զօրս մտեալ ի բերդն առին և զանկողինս և ինչ ինչ ի ծածկութից և ի սփռոցաց, յորոց ամէնից զրկեալն են ի ցրտութենէ եղանակին աւմենայն ապրեալքն ի տաճկաց: Գրեալ եմք յառաջին զիրս (ս որ ա օրինակը չունենք) մեր թէ անկաւ ընդ ձաւատ անօրինին և մեծ որդին նորա ի խառնն անդ, այլ յետոյ լուր եղև թէ այն սատակ համբաւ մեծ որդի նորա կապտեալ ընդ մերկեալ հատարակութեանն ելեալ է արտաքս խառնութենէ այլոցն ապրելոց և փախուցեալ ընդ միւս և այլ եղբօրն իւրում դէպի Սամուղ, որ է մի ի նահանգաց Գանձակու ընդ իշխանութեամբ իջողին Գանձակու՝ կղզի ի մէջ կուր գետոյ, ի չափ 7 ժամու ճանապարհի տարակացութեամբ. բայց մի եղբայր նոցա և եթէ մեռեալ իցէ և թէ փախուցեալ, ոչ եղև յայնսի մինչև ցայժմ: Իսկ պիղծ հօր նորա ծածկել ետ զսատակն՝ պայծառ կուսակալն ձեռամբ և ապրեալ մօլլայից ըստ օրինի անօրէնութեան իւրեանց և այլոցն ամենից

ղաքի այգիների մէջ մտնելով պատրաստվում էին) ամրոցը սմբակոծելու, մօտ 300 տուն Գանձակեցի հայ շտապեցին ռուսական բանակը և հպատակութիւն ընդունեցին: Գործ անմիջապէս յանձնուցան Գեղարդակիրի և Ներսէսի խնամատարութեանը և ի հարկէ միմիայն յիշեալ վարդապետների անունն ու շնորհքն էր, որ հայերը ամէն կողմից վազում գալիս էին ռուսական բանակը և զօրքերին ամէն կերպ օգնութիւն էին ցոյց տալիս: Այնուհետև վերոյիշեալ ծանօթութեանս մէջ տպած նամակից երևում է, որ Գանձակի բերդը

« այս 5 օրէ զի բազում սայլուք բերեն արտաքս ի ամրոցէ անտի և դիզեալ և կուտնն ի հրապարակի դաշտին՝ ուստի առցեն որք կամիցենն ապրեալ և տեարք իւրաքանչիւրոցն: Մեծ կին նորա (Ջաւաթ խանի), որ է քոյր և Նուխու Մանմատ Հասան խանին անդէն ի տան իւրում կապեալ ի զօրացն մտկոյց ի ներքս, յետոյ ուրեմն մտախոհ եղեալ առ ապրեցուցաւ նեւոյ զանձն երթալ անկանի առ դուստր վարպետ Նասէյի արուեստապետի զբամաշատութեան Հերակլին, որ էր հարսացեալ որդւոյ մեկիք Մեջլուսի, կարծեալ թէ իցեն ումանք ի նորոյաց ընդ զօրացն յաղթողաց որք ապրեցուցեն և զինքն ընդ նմա: Իրաւի ապրեցոյց զինքն այս խոհաւ կանութիւն նորա, զի որդի Նասէյին եկեալ ընդ Հախալբրդովին, ըստ որում ունին զվազեմ: լաւ ծանօթութիւն, իսկոյն ընդ բանիլ դրանն մտեալ ի ներքս Ռուստաց նշանով գտանէ զքոյր իւր և առ նմա զյիշեալ և կինն խանի, զորս հանեալ հրաման պայծառ կուսակալին պահէ ի տան քեռն իւրոյ մինչև ցայսօր, և երէկ եկն ի տեսութիւն նորա պայծառ կուսակալն և միմիարեալ զնա բարուք յուսադրութեամբ, հրամայեաց և ժողովել առ ինքն և զամենայն ապրեալսն ի կանանց և ի մանկանց խանին և որդոց նորա և երոյց նոցա զընակութիւն ի գեղջ յայսմիկ զի բնակեցցի աստ մինչև եկեսցէ վասն նոցա կայսերական հրամանն: Բայց աստ պատմեցուք զմեր սիրեցեալն, զի ի 4 ամսոյս, որ էր օր երկրորդ և առման բերդին, կատարեցին մեծաւ հանդիսիւ զտօն յաղթութեան և Գրիստոսապոսակ ինքնակալին, ուր էաք ներկայացեալ և մեք: Յետ և կաարթմանն տօնին ժողովեցան ամենայն մեծ և փոքր զօրապետք ի ճաշեր առ կուսակալն: Կոչեցաք և մեք յայն սեղան թէպէտ և ոչ ի ճաշ, ըստ որում պահք էր մեր օրն այն: Բայց իրաւի զուարթացոյց զնիրտ և մեր օրնեալ կուսակալն առաւել քան համադամ իւղալիր արտօթածաշակ և կերեալ, զի մինչ ե՛հաս ժամանակ և արբին զբաժակ յանուն կենաց և ամենողորմած ինքնակալին, յետ նորա ընկալեալ ի ձեռն իւր և զբաժակն, ձայնեաց առ բազմութիւնն ամենայն երգել զերգս հոգևորաւ և կանտ և յաւարտ երգոյն ասէ բարձրաձայն՝ արբեցուք և յաղագս կենաց և Դանիէլ պատրիարքին հայոց զբաժակ ուրախութեան՝ առ օր անժա-

առնելուց յետոյ (յունվարի 4ին 1804 թ.), Յիցիանովը դարձաւ թիֆլիս, իսկ Գեղարդակրին և Ներսէսին առ ժամանակ թողեց Գանձակի հայ հասարակութեան գրութիւնը, ապահովացնելու և առհասարակ խնամք տանելու համար: Թէ երբ վերադարձաւ Ներսէսը թիֆլիս՝ մեզ յայտնի չէ, բայց զխոնմք միայն որ 1804 թուի մարտի 19ին նա արդէն թիֆլիս էր, որտեղեց շարունակուե՛մ էր իւր նամակագրութիւնները: ¹⁵⁾

Իշխան Յիցիանովը թէ և միտք ունէր առանց թիֆլիս վերա-

« նոթք բազմականք ի տարակուսի եղեալ թէ ով արդեօք իցէ այն, յետոյ
 « իբրև ծանեան ի միմեանց ամենեքին միաձայնութեամբ կոչեցին բարձրա-
 « բարբառ առուայ, ուռայ» եօթնիցն և ութնիցն կրկին կրկին, և ի վախ-
 « ճանի ասէ ի լուր ամենեցուն բարձր բարբառով՝ եթէ արեամբ և եթէ
 « առանց արեան նստեցուցանել պարտեմք յաթոռ իւրում զԳանիէլ պատ-
 « ըրիարքն ի լինիլ մեր ողջ ողորմութեամբ Աստուծոյ:

« Այսօր ահա սկիզբն արարին զօրքն դառնալ յետս ի թիֆլիս, ինքն (Յի-
 « ցիանով) ևս գնալոց է յետ երկուց աւուրց, բայց ի մենջ խնդրեաց մնալ
 « աստ առ ժամանակ մի յարդազ կարողութեւոյ զմեր ազգիս. մեք ևս
 « յանձն առաք մնալ յամսօրեայ ժամանակս և ապա դարձցուք և մեք ի
 « թիֆլիս. դրեալ եմք Մինասին (մեռոնարբեր Մինաս եպիսկոպոսին ?) որ
 « գայ, և տեսցուք թէ զիարդ առնել ունիցիմք. ի հարկէ յայնժամ ևս
 « ծանուցանեմք զկատարեալն: Երէկ եկեալ մի պօթպօլկովիկ հանդերձ
 « երդմնագրովն, ժողովեցաք զամենայն հասարակութիւնն ազգի մերոյ յետ
 « օրհնութեան ջրոյն (Ջրօրհնեաց ?) և ի մէջ եկեղեցւոյն ընթերցեալ զայն
 « ի լուր ամենեցուն, երդմնեցուցաք զամենեւին և ետուք ստորագրել
 « զգիրն, զի կայցեն մնասցեն յայսմ հետէ հաւատարիմ ժողովուրդք կայսեր:
 « Խոնարհ ծառայ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ թիֆլիզու և
 « Գանձակու Հայոց: Խոնարհ Ներսէս արեղայ: Գանձակ. յունվար. 1804»:

Այս նամակի պատճէնից արտագրողը աւելացրած է Այս գիր է ձե-
 « ռագիր Ներսէս արքեպիսկոպոսի և ստորագրութեամբ երկուցն, բայց
 « չունէր զամսաթիւ, մինչ ի վերայ գրեալ էր ձեռամբ Եփրեմի կաթողի-
 « կոսի՝ ստացայ 1804 մարտի 15 ի Ս. Պետերբուրգ. կարծելու է որ
 նամակը գրած է յունվարի 7ին:

¹⁵⁾ Ներսէսի նամակը Մանուէլ վարդապետ Աթուռեանին: «Չուտ
 « և անկեղծ, պարզ և սիրելի և յարգոյ Մանուէլ վարդապետ: Ի 18 զեկ-
 « տեմբերի անցեալ ամին ընդ մեր սիրեցեալ տիրացու Սահակին գրեալդ...
 « յարդազ մայնօր Ղարասիմին (?) գրեալսդ յոյժ ջերմեռանդութեամբ ու-
 « նիմք կատարել ողորմութեամբ Աստուծոյ, այլ սակայն մեծ տարակու-
 « օտութիւն եղև մեզ բարձր աստիճանագրութիւնքն մեծագործութեանց

դառնալու Գանձակից ուղղակի գնալ Երևանի վրայ, բայց Մինգրե-
 « լեայի հպատակութեան խնդիրը և լեզգիների կատաղի յարձակմուն-
 « քները ուռուաց վրայ—ստիպեցին նորան քանի մի ամիս հետաձգել
 « իւր դիտաւորութիւնն ըր չայաստանի գաւառների մասին: Բացի այդ՝
 « մինչև ի ապրիլի կէտը ուռուաց զօրքին անկարելի էր անցնիլ և հաս-
 « նիլ Երևան այն ժամանակուայ վատ և ձիւնով ծածկուած ճանա-
 « պարհներով: Գործի այս տարտամ ընթացքը կրակոտ Ներսէսին
 « վերին աստիճանի անհանգիստ էր անուե՛մ և սա իւր այդ զրութիւնը
 « Վիսակինդան» էր անուանուե՛մ իւր նամակներում:

Ե.

ՆԵՐՍԵՍԻ ԶԱՆՔԸ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ:

Դեռ ևս 1803 թուի վերջերին իշխան Յիցիանովը տեղեկացաւ,
 որ պարսից Բաբա խանը (որ յետոյ Ֆաթ-Ալի-Շահ անունով թա-

« նշանակք, զորոց զհետս նշուղիւք անգամ նշմարել անբաւական գտանին
 « միտք մեր: Բայց միայն քանդի առածէ հասարակաց հայոցն Հայաստանի
 « թէ այժմէ հարեալն երկնչի ի չալ չաթուէ՝ այսինքն առաստանէ, մեք ևս
 « դժուարաւ կարողանամք մատուցանել միւս անգամ զհաւատս մեծա-
 « բնութեանց ուրուք, նա մանաւանդ՝ զի սոյն այս սիրելիս ինքն է որ
 « որպէս մտերմական խորհրդատուութեամբ միշտ յուսացուցանէր զսրբա-
 « զան՝ Յովհաննէս առաջնորդն, թէ բացարձակ հրաման ունիմք կայսերա-
 « կան, որ ի յամառիլ խանին Երեանու հաղար արամբք գնացեալ յան-
 « կարծակի յախշտակելոց եմք յաթոռոյ անտի զգահ ազճիկն Գաւիթ,
 « ըստ որոյ և մեք միամիտ եղեալ ի բաց կացաք ի զրուշաւոր խորհրդոց
 « մերոց, որով և ոչ բաղուե՛մ ժամանակաց զինի պատահեցաւ մեզ երկիւղն
 « յորմէ կասկածէաք և կալաւ զմեզ վտանգն՝ յորմէ միշտ խիթայաք: Արդ
 « եղբայր՝ ըստ քոյդ խնդրոյ ահա եղիցի քեզ բաւական տեղի հանելոյ զի-
 « մաստ կատարեալ դատողութեան, բանք նորին սիրեցելոյ զորս իբրև
 « հիմն հաստարմատ ամենայն խարդախութեանց կամ որպէս վարագոյր
 « ծածկող ամենայն անուղղայ ներդրութեանց յայդրուստ կառուցանէ՝
 « թէ մերձաւորութիւն իմ առ հակառակորդս մի լիցի առիթ գայթակղու-
 « թեան: Լուր եղբայր, առ ինչ արդեօք պարտաւորիցի նա առնել զայն-
 « պիսի անուանեալն փօ լիթիք այ ընդ հակառակորդս մեր, ոչ վե՛ք են
 « նոքա, ոչ կառավարիչքն են իմիք զործոց, ոչ վաճառականք որպիսի և
 « իցէ իրաց ուտեղեաց կամ զգեներեաց և ոչ այլ ինչ, և զինչ իցէ արդեօք
 « որ պարտաւորիցէ գնա առ այն: Ապաքէն մարդասիրելն միայն հարկաւոր
 « և յոյսն առ ի նմանէ սնոտի սնոտեաց: Մէք ըստ ձերդ գրելոյ հետե-

գաւորեց) գժտութեամբ նայելով ուսաց վրաստանի մէջ հաստատուելու վրայ, զօրքէ ժողովում Գաւրէժ, ի հարկէ չար դիտաւորութեամբ: Գանձակի նուաճուելու լուրը աւելի ևս շտապացրեց պարսիկներին վերջ տալ ուսական յառաջադիմութեանը Կովկասի երկրում: Ցիցիանովը այս բոլորն իմանալով իւր կողմից Երևանի վրայ արշաւելու պատրաստութիւն էր տեսնում: Ընդ ամէնը այս պատերազմի մէջ ուսաները կարող էին գործ դնել մօտ 4,560 հոգի և 12 թնդանօթ, այն ինչ սոցա հետ մարտնչող պարսից զօրքի քանակութիւնը հասնում էր 40,000 հոգւոյ: Այնու ամենայնիւ Երևանի խանը աշխատում էր ցոյց տալ իրան պատրաստ ուսաց պաշտպանութեան տակ մանելու և այս մտքով անդադար դեսպաններ էր ուղարկում Ցիցիանովին. վերջնա վճուական կերպիւ պահանջում էր,

« լոց եւք ամենայն ուշադրութեամբ որչափ և զօրեցէ կարողութիւն մեր, և և եթէ եղիցի և գտցուք ի նմա զմասներորդ ի հազարաւորաց յուսացեալ լոց ձեզ, զըջացեալ ընդ դժուարահաւան լինիլս մեր, հանդերձ մեղայիւ, մատուցանեմք զկատարեալ չնորհակարութիւնս յաղագս հաստատուն պահելոյ ձեր զայնպիսի գործունեայ բարեկամ, ապա թէ ոչ, ոչ մեղադրեմք զձեզ, քանզի բանիցն միայն էք ականջալուր և հետացն և ծաղու երեսաց նորա անփորձ. միայն ինդրեմք զի առանց մեծ մեղադրութեան ոչ վաղվադակի անգոսնեալ դրանս մեր զայստիկ, համբերեմք ըստ խոստմանցն ի փորձոյ վկայեալ կատարածին, և այնպէս ապա գտնիք զմեզ ըստ արժանի կամաց ձերոց ջերմուսանդ սիրակից յարգութեան ձերում՝ նուաստախոհ սիրասէր փոքր արեղայ Ներսէս: 1804, մաքաի 13. ի թիֆլիս: »

Մի այլ նամակ դարձեալ Մանուէլ վարդապետին.
« Կարծեմ թէ ի 25 ապրիլի գրեալ իցեմ միւս ևս զիւր առ սիրեցեալդ, որով յայտնի լինիցի մեր առողջութիւնն կիսակենդան: Իսկ այժմ ևս վերստին գնոյն նշանակելով, յաւելում յայտնել յարգելոցդ, նախ որ մեր սրբազանն (Գանիէլ) առողջ է անդէն ի բանտի իւրում մինչև ցայսօր ժամանակ, երկրորդ՝ որ ի խանէն Երևանու անմիջաբար գան և գնան հրեշտակութիւնք պարսկականք, որպէս թէ կամին մտանել ընդ հզօր իշխանութեամբ նորին կայսերական մեծութեան, բայց այսու ամենայնիւ պայծառ կուտակալն վերստին կազմ պատրաստութեամբ պատրաստի ելանել պղտտակամ ըստ կայսերական բարձր հրամանին ի սմին իսկ ամսեան՝ զոր Ցէր յաջողեցէ: Երրորդ՝ որ Գէորգ վարդապետի բեգինըն (?) յորում է աւանդոյն, վասնորոյ գրեն, տակաւին ըմբռնեալ պահէ փաշայն Պայաղէտոյ..... Խոնարհ արեղայ Ներսէս, 1804 մայիսի 11- թիֆլիս: »

որ Գանիէլը կաթողիկոսական գահը բարձրանայ, իսկ Գաւրէժը յանձնուի ուսաց, վասն զի կայսրի կամքն է որ սա հեռանայ Եջմիածնից Ռուսաստան, ուր թագաւորի անունով խոստացվում է նորան կատարեալ ապահովութիւն և օրինաւոր ուժիկ մինչև մահը անխեղձ ապրելու համար: Մինչև այս չկատարուի հաշտութեան պայմանների վրայ խօսել անկարելի է, գրում էր Ցիցիանովը: Մամադ-խանը, նախազգալով որ գործը լու վախճան չի կարող ունենալ, ամբացնում էր Երևանը և բոլոր բնակիչներին իւրեանց պաշարով ժողովում բերդի մէջ: Ամէն զերդաստանից նա մի մի ա մանաթ (պատանդ) էր վեր առնում, նմանապէս ժողովում էր բերդում իւր հպատակ քրիստոնէից — հայոց կանանցը և որդւոցը, որպէս զի նոցա տղամարդիկը ուսաց կողմը չանցնեն: Գանիէլին և Գաւթին բերել տուեց Երևան և բանտարկեց: Չը նայելով խանի գործ դրած այս միջոցներին, Երևանի գաւառի հայք պատրաստվում էին ուսաց կողմը անցնելու, երբ միայն սոցա զօրքերը մօտենան: Առհասարակ թէ վրաստանի և և թէ խաների հպատակ հայերը շատ համակրում էին այս պատերազմին, երևի Գեղարդակրի և Ներսէսի զորմամբ: Ցիցիանովը օգուտ քաղելով այդ համակրութիւնից՝ հրամայեց Գանձակի, Ղազախի, Շամշաղինի և Լօռուայ հայերից քանի մի գունդ զօրք ժողովել: Վրաստան տեղափոխուած հայ մեղքները նմանապէս իւրեանց ժողովուրդից առանձին գունդեր կազմեցին. հայ և վրացի զօրաց թիւը երեք չորս հազարի էր հասնում: Յունիսի 4ին (1804 թ.) ուսական բանակը, քանի մի մասը բաժանուած, առաջ խաղաց դէպի Երևանայ խանի սահմանները: Ռուսաց առաջապահ գունդի մէջ, որ ժէներալ Լէօնտիէվի հրամանատարութեամբ էր՝ գտնվում էին Գեղարդակիրը և Ներսէսը, հետը ունենալով մօտ 100 զինաւորուած կորիչ հայերի գունդը: Հազիւ թէ անցան վրաստանի սահմանը, ահա եօթը հազար հայ զերդաստուն Երևանի խանից փախած հասան ուսաց բանակը օգնութիւն խնդրելով: Գեղարդակիրը սոցա ուղարկեց Լօռուայ կողմերը ¹⁶⁾: Յունիսի 19ին ուսաց զօրքերը մօտեցան Եջմիածնին և հեռուից լսեցին զանգակների ձայնը: Ցիցիանովը կարծում էր որ այդ վանքի միաբանութիւնն է պատրաստվում խաչով և աւետարանով իրան դիմաւորելու: Շուտով իմացուեցաւ,

¹⁶⁾ Տես Երևանի Հայոց աշխարհիւ 1863. Յիշատակարան Յովհաննու Ռակերչեան:

որ 20,000 պարսից զօրք Աբբաս-Միրզայի հրամանատարութեամբ լըուեւել, բռնելէ բոլոր տարածութիւնը Եջմիածնի և Ս. Հովհիսիմէյի և Գայանէի վանքերի մէջ տեղը: Չանդակը ածելէին տալիս պարսիկները ռուսաց խաբելու համար: Յունիսի 20ին, սրբոց Հովհիսիմեանց տօնի օրը, պատերազմը սկսուեցաւ և վերջացաւ պարսից փախչելովը: Այդ օրը սպանուեցան Յակոբ վարդապետ Պօլսեցի վարժապետ անուանեալ և Տրդատ Աժտարխանցի սարկաւազը ու քանի մի ուրիշ անձինք, որոնք վանքի պատնեշից նայումէին պատերազմին: Եջմիածնայ վանքը այնուամենայնիւ մնաց տակաւին պարսից զօրքի ձեռքին: Յունիսի 25ին ռուսական զօրքը զլիմեց դէպի Նրեան և հասնելով Քանաքեռ գիւղին հանգիստ առաւ: Յունիսի 27ին Եջմիածնի միաբանութիւնը մի վարդապետի ձեռքով հաղորդեց Յիցիանովին, թէ պարսիկները վանքից դնացին, մէջը մեծ պաշար թողնելով: Իսկոյն ռուսական մի գունդ շտապեց, մտաւ Եջմիածնի վանքը առանց փնտրի: Յունիսի 30ից սկսուեցաւ Նրեանի պաշարումը: Խանը նեղ դրութեան մէջ լինելով դարձաւ Գանիէլի միջնորդութեանը, որ բերդից մարդիկ էր ուղարկում Յիցիանովին բարեխօսելու մտքով. վերջինս դարձեալ պնդում էր, որ Գաւիթը և Գանիէլը իրան յանձնուին, ապա թէ ոչ ոչ մի պայման չի ընդունի:

Հարկ չկայ մեզ պատմել մանրամասնաբար թէ քանի անգամ պարսիկները և ռուսները պատերազմեցին Նրեանի բերդի առաջ: Բաւական է ասել, որ պաշարումը շարունակուեց մինչև սեպտեմբերի 3-ն (1804), երբ ռուսները զրկուելով բոլորովին պաշարեղէնից ստիպուած էին առ ժամանակ յիտ ձգել Նրեանի նուաճիլը և վերադարձան Վրաստան: ¹⁷⁾ Հացի պակասութիւնը ռուսական այս բա-

¹⁷⁾ Այս մասին Ներսէսը 1804 թուի նոյեմբերի 17ին գրում է Թիֆլիսից Աթոռնեան Մանուէլ վարդապետին, որ այն ժամանակ Գրիգորիոս պօլու յաջորդ էր, «ի Պետրբուրգու յապրիլի 11 գրեալդ առ մեղ հանդերձ և օրինակօք գրեցելոց առ պատրիարքն և առ Մահտեսի Ստեփաննոս աղջիւ և ամիրայն և առ ինմանէ գրեցելոյն առ յարդելի եղբայրդ, ընկալաք ի քան ի սն հոկտեմբերնի և յոյժ ուրախ եմք ընդ ցանկալի առողջութեանդ...»: «Վասն ոչ յաճախակի գրելոյս առ ձեզ և առ որս արժանն է և մանաւանդ զպատասխանիս քանիցս գրութեանց անձնաղիր հարազատին մերոյ տիրացու Սահակին Թօմայեան, իրաւի մեղադրանաց եմք արժանաւոր, և սակայն համարիմ թէ բազմիցս զառ ի սիրելութենէ ձեր զներողութիւն և եմք մաղթեալ պատճառացն յայտարարութեամբ. մանաւանդ զի դու

նակի համար շատ զգալի էր, որովհետև ճանապարհների վատութեան պատճառով Թիֆլիսից պաշար չէր ստացվում: Այդ նեղ դրութեան մէջ յանկարծ Յիցիանովի ձեռքը ընկաւ մի նամակ որ գրած էր Գաւիթ կաթողիկոսին իւր կուսակից վարդապետներից մէկը. այդ գրութիւնից երևում էր, որ Եջմիածնի մէջ հացի մեծ քանակութիւն էր թաքցրած: Յիցիանովը օգոստոսի 11ին մի փոքրիկ գունդ ուղարկեց վանքը, որ պահած հացը առնէ բերէ: «Վարդան Եպիսկոպոսին յայտնեցէք, ասած է Յիցիանովի հրամանագրի մէջ, որ և ես հրամայեցի բանդարկել իրան և ոչ հաց ոչ ջուր տալ նուրան, մինչև որ չի ցոյց տալ պահած հացի տեղը»: Այդ հացը գտնուեցաւ և 35 սայլով բերուեցաւ բանակը. վանքական ցորենի

և ինքնդ իսկ քաջ գիտակ ես, որ չեմ ես առողջ անձն, և կարող զք' տուե կացող աշխատանաց, և այնու ամենայնիւ այս քանի ամ պարաւանթեալ և ընդ սպասահարկութեամբ, որ ի վերէ քան զչափ տկար կարողութեան և իմոյ, յայտ է ուրեմն թէ չես ներեալ ինձ անտես արարեալ զինդրանօքս: Ե իսկ յաղագս պատասխանագրութեանց տիրացու Սահակին եղբոր մերոյ և պարտաւոր երեւիմ, բայց և այն յուղիղ մտաց և մինչ ակն ունէի թէ և թերևս ողորմութեամբն Աստուծոյ և շնորհօք նորին կայսերական մեծութեան լի արդիւնաւորութեամբ մատուցանէի նորին սիրելութեան զդարձուած բանիցս, ապա զի ոչ յաջողեցաւ, տեղի ունի ուրեմն մեղադրութիւնն, եթէ իցէ ի կարծիս յաղագս սիրոյ մեր, որ առ նա և կամ վարձե կցէ թերևս զմեզ ժխտողս երախտեաց հարազատից զի արդ և իցէ արձու դարութիւն եղբարց իմոց և ես յանձն առնում զյանցանս առ ամենայն: Ե Աղէտ տարաբախտ դիպուածոցս, զի այն ինչ բարեալ տարածեցաւ և համադամ ախորժակ հանդերձանաք սեղանոյն, անդէն իսկոյն լուծին զերախանն անարժանութիւնք մեր ցանկացեալ բարեացն վայելչութեան: Ե Քանզի ի մտիցն յուլիսի մինչ ցերեքն սեպտեմբերի անհնարին սաստկութեամբ պաշարեալ դամրոցն Նրեանու և ահագին զօրութեամբ սաստկանցեալ մինչ իսպառ զանթիւ բազմութիւն զօրացն պարսից, զորոց և ասէին աւելի քան զ60 հազար, վաղձանաբար նեղեալ ի պակասութենէ և հացի՝ դարձան ունայն և անօրէնն Գաւիթ (Գաւիթ) վաճառեաց մեծազին զտէրն մեր (Գանիէլ) Բապա-խան շահին պարսից կորուսանել մինչ իսպառ, այլ գոհութեամբ Ամենակարողին, որ ունի ի ձեռին զսիրտս և մեմից, ըստ որոյ ձմեալ և բարբարոս իշխանին, դարձոյց առ տէր ըզ- զթութիւն նորս, որով և տարեալ մինչ ի Թարվէզ, թողացոյց զնա անդէն, ուր ահաւասիկ կայ ի տան հայկազն իշխանի տեղոյն Մահտեսի և Յօհաննէս կոչեցելոյ ընդ իշխանութեամբ բարբարոյ Ամէտ-խանին Թար- վիղոյ բաւական ապահովութեամբ, որպէս և ինքն զրեալ էր սուրբ մա-

քանակութիւնը 150 թուական չեթվերտի էր հասնում: Սակայն այդ ևս երկար ժամանակ չէր կարող բաւականութիւն ապլ զօրքին, վասնորոյ սեպտեմբերի 4ին լուսադէմին ռուսները թողին Երևանի պաշարումը և զնացին Եջմիածին, որպէս զե հետը առնեն Գանիէլե կուսակից հայ միաբանութիւնը և վանքական կայքը, այն մտքով, որ վերջէնը Գաւթի կամ Երևանի խանի ձեռքը չընկնի: Սեպտեմբերի հինգին զօրքը հասաւ Եջմիածին և Յիցիանովը իւր մեծամեծներով իջաւ վանքում, իսկ զօրքը տեղաւորուեցաւ պարսպից դուրս: Ժններալ Տուչկովը, որ Յիցիանովի զլխաւոր օգնականներից մէկն էր, իւր յիշատակարանի մէջ գրում է ¹⁸⁾ «Ես մտայ զլխաւոր եկեղեցին (Եջմիածնի) և զտայ այնտեղ իշխան Յիցիանովի ուղարկած մարդ-

« տամբ իւրով առ միաբանութիւնն մեր, զորոյ օրինակն ընդ գրոյս մա-
« տուցաք սրբազան հօր մերում, և առ ի քէն զներքն մաղթել յուսով
« յուսացալ:

« Ենդրեմ տիրացու Սահակ եղբօրն մերոյ վերստին յարգի սիրեցեալդ
« ծանուցես ի գրելդ, զի այն աւանդն, զոր եղեալ է ի բեռին Գէորգ վար-
« դապետի, տակաւին բեռինքն այնպիսի արգելեալ պահէ Պայազիտ բղե-
« ախն տեղույն, և մինչ ոչ առցէ զոր խոստացեալն են ոչ տայ բայց
« Աստուած եթէ զիարդ ունիցի տնօրինել, այն ևս արդէն անյայտ միայն՝
« ուրեմն անոգ վցի, զի բեռինքն ամբողջ ժամանեալ են ի Պայազիտ, և
« տէր նոցա կայ հեծեծանօք որպէս դառն առաջի գայլոց.....»

« Ունիմ աւարեալ ի սրբոյ Աթոռոյն զբազում առանձնագրութիւնս
« առ Գաւթին (Գաւթին) ի Գրեղոր սևակրէ գառաւել թունալիսն ընդդէմ
« նորին կայսերական մեծութեան, Նփրեմ սրբազանին, աղայ Յոհաննիսին
« և աղայ Մինասին և աղայ Յովակիմին և այլոց՝ ևս և զառաջին սկզբունս
« զօրութեանց նորա: Յաղայիկովէ և ի Միասարէ (?), որք զըրամ դրամ
« կոչեն և պատուիրեն անպատիւ առնել զսրբազան տէր (Գանիէլ) մեր և
« գերծուլ զօրութեան պատրիարքին. ի Ստեփան Արացուոյ, որ զ¹⁰⁰
« քսակ խնդրէ յոյժ աղաղակաւ՝ թէ բացի դրամոց այլ ինչ ոչ օգնէ: Ի կոյր
« Ղազարէ և կարնեցի Պետրոսէ, որք գրեն թէ 86 հազար զուրուչ ծախեալ
« եմք և զեռ չեմք հոգացեալ ինչ: Ի կարապետ վարդապետէ և ի Քօլիան
« Աբրահամէ, որք զըրամ պարտ առեալ տան կաշառո աստ ի թիֆլիս և
« ինդրեն յղի գբանս բազումս, տգեղս և հակառակս ինքեանց ի նա գրե-
« չով: Ի Սօլոմոնէ Արղութեանց և յովանց Աժտարիանցուց ևս և զգազրա-
« վս ի Յօհաննէս պատրիարքէն, գտումար կաշառացն իզմիրու Մարտիրո-
« սէն, ևս և ի բազմաց, զորս գամնեսին անա ի ձեռս զբազրի դամբ օրի-
« նակել զի յցեսցոք աս սրբազան հայրն մեր (Նփրեմ ?): Նուաստ արե-
« բողայ Ներսէս:»

« կանց: Նոքա ժողովումէին գանձը, որ դեռ միջոց չէին ունեցած
« տանելու երկու կաթողիկոսները Գանիէլը և Գաւթի: Յաճարի մէջ
« տեղը դիզուած էին զանազան օսկեղէն և արծաթեղէն սպասներ,
« մարգարիտներ և թանկագին քարեր: Շուտով ներս մտաւ եկեղե-
« ցին և ինքն Յիցիանովը և հրամայեց ինձ կարգադրել, որպէս զէ
« մեզ հետ միասին թիֆլիսից եկած Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի
« (Գեղարդակիր) հետ կնքենք և արկղների մէջ դարսենք ժողոված
« գանձը և ապա իմ գնդի պաշտպանութեամբ տանենք թիֆլիս:»

« Քանի մի օֆիցերներ, արհեստաւորներ և մշակներ իմ գուն-
« ղից առնուած, շուտով եկան ինձ տուած յանձնարարութիւնը
« կատարելու, և ամբողջ օրը և գիշերուայ մի մասը մենք այս
« դործի վնայ անցկացրինք: Հաւաքելով վանքի բոլոր սպասները, ես
« նշմարեցի անկիւնում ճրկէ պատկերի առաջ մի մեծ ոսկեայ
« կանթեղ թանկագին քարերով զարդարած, և երբ որ ես ուզե-
« ցայ հրամայել վեր առնել և այդ կանթեղը, արքեպիսկոպոսը
« (Գեղարդակիրը) սկսեց խնդրել որ այդ կանթեղին ձեռը չտանք,
« որովհետեւ, ասաց, եթէ մեր գնալուց յետոյ պարսիկները վանքը
« մտնեն և այդ կանթեղը իւր տեղը չգտնեն, այն ժամանակ նրանք
« կը քանդեն թէ վանքը և թէ եկեղեցին: Պատկերի ասկը եղած
« մարմարինի քարը վերցնելով, Յովհաննէսը յոյց տուաւ ինձ մի
« արծաթեայ տուփ, որի մէջ պահուած էր պարսից Նադիր-Շահի
« հրովարտակը. սորա հետ միասին ուղարկելով կանթեղը, շահը
« հրամայել է որ դա միշտ վառած լինի պատկերի առաջ, իսկ դորա
« ծախար հոգալու համար նոյն հրովարտակի զօրութեամբ Շահը
« պարգեւելէ վանքին ի յաւիտենական ժառանգութիւն տասնեակու
« հայ գիւղեր:

« Այս ընծայարերութիւնը Նադիր-Շահի ծանր հիւանդու-
« թիւնից յետոյ էր: Իւր հիւանդութեան մէջ տանջուելու ժամա-
« նակ, թուումէ նորան մի ձայն, թէ իւր առողջութիւնը վերա-
« դարձնելու համար նա գնայ Եջմիածնի վանքը և այնտեղ ճրկէ
« պատկերի առաջ, որ եկեղեցւոյ ձախ անկիւնումն է, աղօթք
« անէ Աստուծուն: Մի կաթողիկ միսիոնար, որ բժշկումէր Շահին,
« խորհուրդ է տալիս նորան անպատճառ կատարել այդ: Նադիր-
« Շահը, որ երբէք վանքում չէ եղած, եկեղեցին ներս մտնելով,
« իսկոյն ճանաչեց իւր երազում տեսած պատկերը, աղօթք արաւ,
« առողջութիւն ստացաւ և ընծայեց յիշեալ կանթեղը:»

¹⁸⁾ Записка оъ отъ 1803—1806 года. Н. Дубровина. СПб. 1866.

« Մինչև լուսանայը վերջացնելով ինձ տուած յանձնարարու-
 « թիւնը և բերելով բանակ տասնևմէկ հակը վանական գանձի,
 « խնդրեցի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին, որ մեզ հետ միասին թիֆ-
 « լիս էր վերադառնում, որպէս զի իմ գունդիս մէջ լինի և տե-
 « բուցի ինչ անէ այս ապրանաց 10)»:

10) Տասնև մէկ հակ վանական գանձը բերուեցաւ թիֆլիս: Քանի մի
 ժամանակից յետոյ, այն է 1805 թուի յունիսի 17ին Յիցիանովը զրեց թա-
 գաւոր կայսեր, թէ որովհետև Դաւիթը մտադիր էր էջմիածնի բոլոր
 թանկագին իրեղէնները յափշտակել և տանել Բայազէթ, վասնորոյ միաբա-
 նութիւնը խնդրեց որ այդ իրեղէնները ազատելու համար վրաստան տա-
 նուին, այդ պատճառաւ վանքի թանկագին անօթները, մասունքները,
 պատկէրները և զգեստը ռուսական զօրքը առաւ հետը: Այնուհետև ժէնե-
 րալ Նեսվետայեվը նորից յանկարծուտ յարձակուելով էջմիածնի վրայ,
 վանքում սփրիդի (ճիւօթ) և կեղտոտ շորերի մէջ զիտուութեամբ փաթաթած
 գտաւ Ս. Գեղարդը և զանազան մասունքներ, որ նմանապէս բերեց
 թիֆլիս, ուր ժողովուրդը մեծ հանդիսով դիմաւորեց Ս. Գեղարդը ընդու-
 նելու: Բայց որովհետև այդ իրեղէնները վեր առնելիս տեղուտեղը ոչինչ
 ցուցակ չէր շինուած, այդ պատճառով թիֆլիսում ժեներալ Պորտնեագինը
 և հայ հոգևորականք քանի մի օր պարապած էին ցուցակ շինելով: Այդ
 հետաքրքիր ցուցակների մի մասը տպած է АКТЫ Кав. Археогр. Ком. հա-
 տոր II եր. 277—278: Աւանդութիւն կայ, որ շատ բան էջմիածնից մինչև
 թիֆլիս բերելիս կորած է, մանաւանդ պակասած են ակնեղէնները: Նե-
 սվետայեվի յարձակուելուց առաջ, Դաւիթը իւր մօտ գտնուած գանձերը և
 զգեստը ուղարկած էր էջմիածին ի պահուստ և այժմ այդ բոլորը նմա-
 նապէս բերուած էր թիֆլիս: Այդ պատճառաւ 1805 թ. սեպտեմբերի 13ին
 Դաւիթը թագաւոր կայսեր մի խնդիր է գրում, որի մէջ գանգատուելով
 թէ իւր Նրեան դտնուած ժամանակ Նեսվետայեվը էջմիածնից տարել է և
 իւր բոլոր զգեստները և մինչև անգամ հանդերձները, խնդրում է հրամայել
 վերադարձնել, վասն զի վանքը մնացել է առանց զարդի և զգեստի: Այդ
 խնդիրը մնաց անկատար մինչև Դանիէլի վերջնական հաստատուելը կաթո-
 ղիկոսութեան աստիճանով: Իբր Դանիէլը Պարսկաստանից վերադարձաւ
 էջմիածին, Գեղարդակրի խնդրանօք գանձի մի մասը ռուսաց տէրութիւնը
 վերադարձրեց վանքին: Այնուհետև Նիբրեմը, ընտրուելով հայրապետ, թի-
 ֆլիսից անցնելու ժամանակ շատ խնդրեց որ իրան տան հետը տանելու
 վանքապատկան թանկագին իրեղէնները, բայց ստացաւ միայն մի մասը:
 Իսկ Ս. Գեղարդը և քանի մի ուրիշ մասունքներ մնացին թիֆլիսում մինչև
 1815 թիւը, երբ քաղաքիս առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսը, պատճառ
 բռնելով Նրեանի կողմը ժանտախտի երևալը, կարողացաւ Ս. Գեղարդը և
 մնացած իրեղէնները վերադարձնել էջմիածին:

« Սեպտեմբերի 7ին, առաւօտը, ռուսաց զօրքը էջմիածնից յետ
 դարձաւ դէպի թիֆլիս, հետը առնելով միաբանութեան այն անդամնե-
 րին, որոնք խնայէս Դանիէլեան կուսակից էին, կամ թէ ստի-
 պուած էին այնպէս ձեւանալու: Միով բանիւ 1804 և 1805 թուա-
 կաններին թիֆլիսում գտնուած էին իննը արքեպիսկոպոս և եպիսկո-
 պոս և 26 վարդապետ, որոնցից մի քանիսը յետոյ փախան, վե-
 րադարձան էջմիածին:

1805 թուի մայիս ամսին ժեներալ Նեսվետայեվը մի փոքրիկ
 բանակով դիմեց Շորագայլ և Նրեանի կողմերը ասպատակ առնելու:
 Գեղարդակիրը, ինչպէս երևում է, նորա հետ էր, իսկ Ներսէսը մնացել
 էր թիֆլիսում: Ռուսները շտապով հասան էջմիածին, մտան վանքը
 և աւար առին Դաւիթի կայքը և էջմիածնի մնացած գանձը ու նորից
 վերադարձան թիֆլիս: Ներսէսը ուրախ էր որ կարողացել էր ձեռք
 բերել Դաւիթի իրեղէնները, բայց անբաւական մնաց, որ վանքական
 գանձը զօրականների ձեռքին մնացել է անհաշիւ մինչև թիֆլիս հաս-
 նիլը: Ներքև բերած մի թերատ գրութիւնից հրեւում է այդ ան-
 բաւականութիւնը: 20) Այդ գրութիւնը Ներսիսի գրչի պտուղ է ըստ

20) Մեր ձեռքին կայ մի պատուած նամակ Ներսէսի ձեռքով գրած: Ահա
 դորա բովանդակութիւնը՝ «Հարազատ Սուրբ էջմիածնի և վէքի վեհազնեայ
 « իշխան հայոց աղայ Մինաս: Ողորմած տէր իմ և բարերար աղբի Հայոց:
 « Ձոր յիւրում ժամանակին անտի ի ճանապարհէն ի գալն մեր սգազգեաց
 « թաղծութեամբ յուսով բարութեան յայտնեցաք սրբազան Արհի հարց մե-
 « ռոց զի թերևս կարողացին նոքա օգնական լինիլ անյուսալի դիպուա-
 « ռոց սրբոյ Աթոռոյն մերում էջմիածնի, որում ջանք և աղաղակ ներկայ
 « գտանիցեալ եպիսկոպոսաց և վարդապետացս ոչինչ կարացին օգնել,
 « այժմ ահաւասիկ նոյն սրբոյ Աթոռոյն և մերումս միաբանութեան վե-
 « հազնեայ հարազատիդ ես գրեալ զօրինակն նորին արժան համարեցաք,
 « զի և դուք լաւապէս տեղեկացեալ որպէսութեան անցիցն անցելոց որպէս
 « և արժանն իցէ, փոյթ ունիջիք հոգ տանիլ, վասն զի թեպէտ և անպա-
 « տուեցան սրբութիւնք մեր և զարդ սրբութեան տաճարին Աստուծոյ
 « և պարծանք քրիստոնէութեան ի նախատինս եղև մեզ ի մէջ բազմութեան
 « հեթանոսաց, գոնէ մի ըստ ամենայնի անայցելու զմեզ ծանիցին նոքին:
 « Գոյք և կայք սրբոյ Աթոռոյն մերում ի յափշտակութիւն մատնեալ կո-
 « րիցեն մինչ իսպառ:

« Արդ ի վերջին աւուրսն ապրիլի (1805) լուր եղև թէ զօրք Պարսից
 « գան յերևան: Մահմէդ խանն հանեալ է զպարսիկ վերակացուս ժողովել
 « զքաղում գիւղօրայս Հայոց ի սուրբ էջմիածին և ամրացուցեալ անդ առ

երևոյթին, վասն զի բաւական չէ որ նորա ձեռքով է գրած, այլ
և նորա շարադրած է, որովհետև ամբողջ բառեր և նախադասու-
թիւններ կան գրած, որ հեղինակը գրելու ժամանակ չէ հաւանած ու-
ջնջած է, ինչպէս որ սովորաբար լինում է շարադրելիս: Նամակը այն
բաներն է պատմում, որ եղած է Էջմիածնում, Ներսիսի Թիֆլիս եղած

« զգուշանալոյ ի պարսիցն ասպատակութենէ, պահէր ի բազում առուրս,
« կարգեալ նոցա կառաւարիչ անդէն զպարսիկ մի իբրահիմ անուն: Մինչ-
« դեռ այնպէս միայն յերկիւղէ պարսիցն սանանեալ էաք (?) ի տարա-
« կուսի, յանկարծակի եհաս համբաւ թէ զօրքն ռուստաց հասեալ են ի Աէ-
« չիլու, որէ գիւղ մի մերձ Եջմիածին և երեք ժամու ճանապարհաւ. եկն
« զկնի և զիր ի հայոց Աէչիլուայ և յեներալ Նեսվետայովէն, որով ստու-
« գեցաւ: Յայնժամ իբրահիմ վերակացուն ի տաղնապի.... փախչել յԵրևան
« յերեսաց զօրաց Ռուստաց և ոչ յօժարեցան թողուլ երանել..... ազդ ա-
« բարեալ նորա Մահմէդ խանին..... փութացին և վարեցին զժողո-
« վուրդն..... ի ամբոցն Երևանու: Բայց ընդդէմ այսորիկ կարծեաց ժա-
« մանեալ համբաւոյն յակնաջա Մահմէդ խանին՝ ի նմին ժամու եկին հա-
« սին անդր եօթն ևս այլք պարսիկք ի պաշտօնէից խանին, ունելով զգիր
« սաստիկ հրամանաց վարել վաղվաղակի զմիաբանս սրբոյ ԼՂմիածնի և
« զժողովուրդսն Հայոց հանդերձ ամենայն աղիւք և անասնօք իւրեանց և
« ածել յԵրևան: Յուսով բարեպաշտ զօրուն ռուստաց ի բաց մոռացեալ
« զահ և զերկիւղ մահաշունչ պարսիկ իշխանաւորաց իւրեանց, հոգևորա-
« կանք և մարմնաւորականք ոչ յօժարեցան ընկալնուլ զհրամանսն և միա-
« բան բազմութեամբ ընդդէմ եղեալ ոչ բացին զգրունս, այլ և ըմբռնեալ
« զհրացանս յերեսս նոցա դարձուցին անարդանօք: Արտաքսեալ զԵրբա-
« հիմն ի միջոյ իւրեանց, ապա խորհուրդ առեալ զրեցին աղերս առ զե-
« բազանց եներալ Նեսվետայովն երազ ժամանեցուցանել զօգնականութիւն
« իւրեանց, մինչդեռ չիցէ հզօրացեալ ի վերայ իւրեանց բռնութիւնն պար-
« սից: Եթէ յինքնան կամաց և եթէ յորդորեալ յաղերսանաց բազմութեան,
« ի 4 մայսի յառաւօտուց ընդ լուսածագն երևեցան ի հանդիպոյ բարձր
« փառաւորագոյն զօրքն ռուստաց, հնչեցուցին զզանգակս և դասք հողևո-
« բականացն՝ արքեպիսկոպոստոնք, եպիսկոպոսք, վարդապետք, արեղայք,
« քահանայք, սարկաւազք և դպիրք՝ իւրաքանչիւր զգեստուք և ամենայն
« եկեղեցական զարդիւք, խաչիւք, խաչվառօք և մատուցեալ յարգութեան
« նոցին զպատիւս, մեծաւ հանդիսիւ, երգօք հողևորականօք ուղղեցին ըզ-
« շաւղոս ածել ի ներքս ի սուրբ Էջմիածին, բայց քանզի եներալ Նեսվե-
« տայով զզացեալ էր, թէ լի է ամենայն պարիսպն ժողովրդեամբք հայոց
« հրաման ետ վասն զօրաց արտաքոյ զբանակ հարկանել.... »

« (Թ երթի միւս երեսին).... խառն ի խուռն հանեալ էք առանց
« զրեւոյ և առանց օրինաւոր հոգացողութեան, սոքա ամենեքին ընդ լաւ և ընդ

ժամանակը, ուրեմն այս տեղ «մեք» զերանունը գործ է ածած Ներ-
սէսը ուրիշն կողմից: Արդեօք Վեղարդակրի թէ մի այլ հոգևորականի
բերանից է գրած այդ նամակը, մեզ յայտնի չէ: Առհասարակ,
ինչպէս արդէն ասած ենք, Ներսէսը այս միջոցներում շատ է պա-
րապէլ նամակագրութիւնով և մեծ մասը գրած է այլոց բերանից

« վատ մի ըստ միովէ գրեալք են ի թէֆթէրի իւրաքանչիւրքն բոլոր պարագա-
« յիւք իւրեանց, և ըմբռնեալ զծայրից կապերտի միոյ որ անդ կայր, որո-
« չակի ևս ասացի նորին գերազանցութեան, թէ մինչև այս կապերտ ըստ
« գունուոյն, ըստ չափոյ երկայնութեան և լայնութեան և ըստ հտուկեան
« և նորութեան գրեալ լինի ի թէֆթէրի մանրամասն հանգամանօք, լաւ լի-
« նի ապա թէ դուք բարուք ինամատարութեամբ ժողովեալ զայսօսիկ հա-
« մաձայն խոստման ձերոյ գրով և թէֆթէրով արասջիք զինչ և առնելոց
« իցէք, որում ևս պատասխանեաց յայնմ ժամանակի թէ այժմ չէ բարեւոք
« ժամանակ, յետոյ ի դնալն ի ճանապարհին ուր և բանակիցեմք անդանօր
« հայեացեալ զթէֆթէր գրեսցուք: Չայս այսպէս պատասխանեալ (Նեսվե-
« տայէվ) ապա եհարց՝ թէ ի սենեակս ձմերանոցի ևս գտանիցին ինչք, և
« մեք քանզի ոչինչ զիտէաք հաւաստի ոչ կարացաք պատասխանել որո-
« չակի ինչ, բայց այսու ամենայնիւ ինքն ենարալն և որք ընդ նմա ի-
« ջեալ ի ձմերանոց անդր, քանզի քակեալ կային դրուքն, խորտակեցին
« զզրունսն և մտեալ ի ներքս հանին և անտի զքանի բեռինս, յորում
« ժամանակի և ևս տեսեալ զթէմպէլիթ մի զի ծածկեալ ի ներքոյ թղթոց
« և այլ և այլ մանր իրաց մնացեալ էր անդէն՝ առի զայն և տեսի զի
« միւս ևս ընկեր նորա էր և ընդ նմա, զայն մի թէմպէլիթն եւ առեալ
« հանի արտաքս և վասն միւսոյն յայտնեցի Յօհաննէս և Մարտիրոս վար-
« դապետացն, զոր ևս Յօհաննէս վարդապետն դնացեալ երեք անգր ի սե-
« նեակ իւր: Ի նմին ժամու Նահապետ Արշակեան տեսեալ յուստեքէ ըզ-
« բերելն մեր զերկու թէմպէլիթն, եկեալ անդ ի սենեակն, յորում էաք
« մեք և թէմպէլիթն, պահանջեաց ի մէնչ զմինն ի նոցանէ, մեք.....
« տեսաք զրեալ էր ի վերայ միոյն թէ լեկեղեցական է», պատշաճ համա-
« բեալ զայն մեք առաք և միւսն՝ յորոյ վերայ ոչինչ կայր գրեալ, ետուք
« նմա, զոր առեալ տարաւ ի տեղի իւր և բերէ մինչև ի Բամբակաձոր և
« զոր տեսանէր հանապազ ամենայն բազմութիւն որ ընդ մեզ: Եւ վասն
« զի խոստացաւ զերազանց եներալն, որպէս զրեցաւ, թէ ի ճանապարհին
« ունիցի զթէֆթէր առնել, առայն ուրեմն և մեք ևս յամենայն իջեանի
« ակնադէտ լինէաք, թերևս արասցէ սրպէս խոստացաւն, այլ ահաք զի
« յամենայն իջեանի ինքն միայն ընդ իւրոցն բացեալ առնէր գորինչ և
« առնէր և մեզ ամենեին ոչ երբէք մերձեցոյց մինչև ցվաղճան: Իսկ իբրև
« ժամանեցաք ի Ղարաքիլիսայ, յետ երկուց և երկից աւուրցն կոչեցին զմեզ
« ի տուն ենարալին, ուր կայր ժողովեալ բազմութիւնք ռուստաց և բա-

նոցա յանձնարարութեամբ²¹⁾: Միմիայն ամենահրաժեշտ դեպքերում ինքը ևս ստորագրում է ամենից վերջը շնորհակալութեամբ:

« ցեալ տարածեալ ի հրապարակի անդ զամենայն սուրբ մասունս, ընդ որս էր և Յովհաննէս վարդապետն կարբեցի (ոչ Գեղարդակիրն), չեւ անցեալ ի վերայ 5 յօպէ, ել արտաքս Յովհաննէս վարդապետն, յետ նորա ոտն կացի և ես զի ելից, և ստիպեցին զիս նստիլ և հայիլ յայնս զորս կամէին գրել. այլ ոչ յօժարեալ ելի և ես արտաքս: Եւ յետ աւուրց և ճանապարհորդեալ եկաք ի Ռիֆլիս քաղաք: Եւ մինչ եկաք ի մեր քնակարան, եկն անդ Նահապետ Արշակեանն և նա պատմեաց զարմանալով թէ այս որչափ կայք են եղեալ սուրբ Աթոռոյն, մինչ թող զընտիր ընտիր ինչն՝ 15 հազար թումանի (պարսից) միայն ոսկի և արծաթ լինի մինչև ցայժմ երեւին և այն երեք ծրարքն որք գրեալք էին ի փոքր վուսուլային (ցուցակ), մինն որ յառաջ ելեալ էր, մինն ևս ել, այժմ և միւսն գտանի ի հարկէ, զոր լուսն և կարբեցի Յովհաննէս վարդապետն և Ստէփան վարդապետն, զրազիր Յակոբ և Մկրտիչ արեղայքն և Խաչատուր սարկաւազն... »

« (Այս երեսի կողքին գրած է) ...ութիւն վանիցն, մեք ևս ասացաք թէ մեծն և ծերունին է Յովակիմ եպիսկոպոսն, ժամօրհնող և կառավարիչ Մարտիրոս վարդապետն... »

Կետեր գրած տեղերը նամակի մէջ պատուած են և չեն կարդացուում:²²⁾ « Ընդհանրեայ իշխան հայոց և սիւն հաստատութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց աղայ Մինաս, պատկաւարժանաց մեր ի Քրիստոս: Նախ զգրեցեալն ի 10 և ի 16 նոյեմբերի, ապա զայն որ ի 26 սեպտեմբերի ընկալեալ հետ զհետէ յամսեանն զեկտեմբերի ուրախ եղաք ընդ առողջութիւն մեծարգի պատուական անձինդ, որոյ տէր Աստուած յաւելցէ զաւուրս յաւուրս անդին կենաց: Ամէն: Մեք ևս արժանաւոր համարեմք զմեզ մեղադրանաց այն զի ոչ գրեմք զորպէսութիւն մեր յաճախակի, այլ մեծ տարաբախտութիւն մեր այս է, զի ի 30 սեպտեմբերի և ի 2 և ի 14 հոկտեմբերի, ի 17 և ի 27 նոյեմբերի գրեցեալքն ևս չեն ժամանեալք ի ժամանակին ի տեսարդ մեր: »

« Ներկայական որպէսութիւնք կողմանցս արժանաւորք ծանուցանելոյ այստեղիկ են, որ պայծառ կուսակալն, նուաճեալ և կարգաւորեալ զամենայն զիւրեանակ ապստամբեալ Օսմն և թիուլսն՝ վերադարձեալ եկն ողջամբ աստ ի քաղաքն ի Յն յունվարի ամսոյն: Իսկոյն ի գալն ի ժամանակս երեկոյան՝ հանդիպեալ տեսութեան, յետ բազում զգուանաց, հրամայեաց ի վաղիւն յառաւօտու առանձինն հանդիպիլ տեսութեան իւրոյ և ի գնալ մեր ըստ պայմանելոյն՝ խօսեցաւ վասն Մէլիք Աբրահամ և չարի Սահակ որդւոյն, զոր կալեալ պահէ ի բերդ անդր մինչև ցայսօր ժամանակի և քանզի Զաֆար Ղուլի խանն թախանձէր զլուսափայլութիւն

1805 թուի փետրուարին Գեղարդակիրը, որ Նխասէտպօլու (Գանձակի) առաջնորդ ևս նշանակուեցաւ, Յիցիանովի հրամանաւր

« նորին՝ արձակել զնա, իսկ զանձն արարեալ զայնու առ մեզ յանձն առնէր զարժանաւորն վասն նորա, մեք ևս լաւ համարեալ առաջիարարաք, զի թէ հաճեցի, թողցէ զնա երայխաւորութեամբ արժանաւոր անձանց նորին հարազատից, որպէս զի կացցէ այլ ևս ի քաղաքի աստ և մի ելցէ աստի... » Ի միաբանից սրբոյ Աթոռոյն աստ են ընդ մեզ, ի ներկայս գտանին վարդապետք, սարկաւազք, դպիրք, որոց ի միասին միաբան ի մի սեղանոյ զմի և նոյն վայելեմք ի պարզեացն Աստուծոյ. իսկ այլք են որք վանահայր գոլով այլ մերձակայ վանօրէից՝ ի վերայ վանօրէից իւրեանց պատկանեցեալ իրաց (չրջեն) և են որք զսենեակ կալեալ այլ եկեղեցիս քաղաքիս առանձինն ընականալ խորթեցինն և մեք զանց արարեալ յակամայ կամս յօժարեմք, միայն առ կառավարութիւնն անտարձայն, ըստ որում ժամանակն ձմեռնային և սենեակք վանացս անձուկք, լայնասիրտ եղբարց զօրութեամբ միայն ընդարձակեալք: »

« Ի զարդուց սրբոյ Աթոռոյն որքան ինչ գտաք ի պահարան սրբոյ Տաճարին վերատեսչութեամբ կուսակալին և Տուճկով ենարալին կնքեալ արկեղօք բերաք աստ ի կացարանն նորին պայծառափայլութեան կնեաղ Յիցիանովի և բացեալ յետ աւուրց յաղագս կասկածանաց գիճութեան ճանապարհին, դարձեալ ամիոփեցաք ի նորանոր արկեղս յատուկ յատուկ գրեալ զամենայն ի տուճարի ռուստերէն գրով նորին պայծառափայլութեան նոտարաց և կնքեալ զիւրաքանչիւր արկզս կնքով նորին պայծառափայլութեան և արմայով մեր յանձնեցան կայսերական գանձապետին, որում անուն Յիլիպ Վասիլիչ ասեն, այր աղօթմամտոյց և առաքելի: Արդարե մեղադրեմք յաղագս չունելոյ մեր զտուճար նոցին հայր կական որպէս արժանն էր, այլ քանզի ի մահճի գնիւր որ գրելոցն էր (?), առ այն ուրեմն ներեին ինդրի կարեկցաբար ողորմածութեամբ: Իսկ օրինակ ռուստերէն տուճարին, զոր ըստ հրամանի նորին պայծառափայլութեան տուեալ են մեզ զայնս ի թարգմանելն օրինակեալ միւսանգամ խոստացաք սրբազանին առաքել առ ինքն, յորմէ և առ մեծութիւն ձեր ունի հասանիլ ի հարկէ: »

« Սրբազանն (Գանիէլ) մեր անդ ի թէվրիս ի տան մահտեսի Յօհաննէս աղային երեսիլ առն տեղոյն՝ կայ բարուք ապահովութեամբ, որոյ օրինակ ձեռագրին առ մեզ՝ մատուցեալ եմք յարգութեանդ ի 17 նոյեմբերի: Յովսէփ անուն գրաբերն թէվրիզեցի ըստ խնդրոյ պայծառափայլ կուսակալին զնաց առ ինքն ի լրերինս Օսիցն և վերադարձեալ անտի բազում շնորհակալութեամբ ի նորին պայծառափայլութենէ դարձաւ յետս ի թէվրիզ, որ մինչև ցայժմ վաղուրեմն յուսամք զի հասեալ լինի: Թեպէտ առ պայծառափայլ կուսակալն ոչ գոյր զգիր ի թէվրիզեցի հայոց և առճկաց, բայց հպտուկ նշանակ մեծ գիտյ իւրոյ և սիրոյ գրեալ էր առ

առևտայ զօրքի հետ միասին գնաց Երևանէսպօլ: Ներսէսը մնաց Թիֆլիս, ուրտեղից Գրիգոր (Երբեմն Պօլսոյ պատրիարք) և Բարսեղ

« Ահմեդ խանն տեղւոյն և առ յիշեալ մահաեսի Բօհաննէս աղայն զերկուս
« գիրս, յորս եթէ զինչ իցէր ստոյգն մեզ այն անյայտ: Բայց ասացուած
« հասարակաց այս էր թէ՛ գրեալ իցէ առ խանն, որպէս զի թէ կարող իցէ,
« որով կերպիւ և կարողացի ջանացե՛ ազատել զմեռասան անձինս ի
« թաւա տացն (իշխան) և զորբազան Տէրն մեր, և եթէ զրամով կարող
« լիցի ազատել խոստացեալ է զգրամ ևս տալ: Բայց զիարդ և իցէ ի հարկե
« առ մահաեսի Բօհաննէս աղայն գրեալն մեծ ևս ասպահովութեան պատ-
« ճառս տալ կարէր սրբազան տեսուն մերոյ: Այս մահաեսի Բօհաննէս
« աղայ ասացեալն ի բնէ ոչ պարզ Գանիէրեան իրաւանցս էր ջատագով և
« ոչ ևս Գաւթի ամբարշտութեան ատեցող. այլ ըզտ յայտնութեան Յով-
« հանու (Յ. 16) հայէր և առ երկու կողմանս ևս, զորօրինակ յայտնի ունին
« գրութիւնք նորին առ երկուքսն ևս զորս ունիմք առ մեզ: Այլ այժմ
« զյոյս ունիմք և լսեմք ևս թէ բողոքովիմք իցէ միտեալ ուղղութեամբ ի
« ճշմարտութեան կողմն, մինչ ետես զայն (Գանիէր), որ ոչ քաղցր է
« հայեցուած միայն և հեղու թիւնք բանիցն զվայրիսն կր-
« թեն յընտանս թիւն, և թէ չիցեն խցեալ զաչս և զախարձս
« իւրեպնց հանգոյն ի ժք և քարբիւ... Գաւթի (Գաւթի) սր-
« ժանն լցեալ կարողութեամբ առաւել քան զգագան չար, պատառած է
« զորոմնի մնացորդն. զորս գտանէ ի միաբանից կամ ի ժողովրդաց, իսկ
« զի մի քան զմի ցաւալի են նորանոր գործք իշխանութեան նորին, զորոց
« զգոմանս գրեալ կըք առ սրբազան հայրն մեր, ոչ ևս յոժարեմք երկրոր-
« դեզ, զի պատճառս ցաւոց յաւելցուք սրտի քաղցրագութ հայրախնամ բա-
« բերարիդ մերում: Կարապետ (վարդապետ) սևաւոր՝ կայ աստ ի տուն
« Արղտթեանց և երբեմն երբեմն գայ և գնայ առ մեզ, թեպէտ զիտեմք
« զգալն նորս տակաւին անուզիլ այն զի վնակարդեալ է ոգի նորս չա-
« բութեամբ ուղոյն չարութեան որ ծնաւ յինքեան անոյց կախկոպս,
« բայց քանզի չունիմք զժամանակ, մեք ևս լուրթեամբ անցուցանեմք
« վասն բարձր կայից, զորոց յիւրաքանչիւր ժամանակս հաւաստապատում
« բանիք զիտեմք ժամանեալ առ նա, մանաւանդ ևս զի ոչ կարագաւք
« վասն նոցին գտանել զգրուածս, որ հարկաւոր է ի դա-
« շտապանի բնա կանոնի ուղւտաց: Միայն ունիմք զերկուս ձե-
« ռագիրս նորին, որոց միովն գրէ առ Գաւթին թէ 500 ոսկի տակալ
« ի Մինաս ամբարշտին կտուք որոց հարկն էր, այլ պարտիս ասպար-
« վազկազակի և զմիս գումարն, քանզի այն ոչ բաւականացոյ իսկ
« միւսովն գրէ թէ Սօյոճօնն (Արղտթեան) ետ եներալին (?) 100 ոսկի և
« նա խոստացաւ ճանապարհորդել զմեզ չուտով (այսինքն յերկիրն Ռու-
« սաստանի), ի սակս այս գրութեանց ևս տակաւին չեղև խորհրդակցիլ թէ
« զինչ վայել իցէ առնել, այժմ մինչ եկաւ կուսակալն, տեսցուք թէ զինչ

արքեպիսկոպոսների հետ տեղեկութիւններ էր հաղորդում աղայ Մի- նաս Լազարեանին Ս. Պետրբուրգ 22):

Նոյն 1805 թուի ամառը Գեղարդակիրը արդէն վերադարձել էր Թիֆլիս: Ռուսներին ցոյց տուած ծառայութեանց համար, այս արքեպիսկոպոսը Յիցիանօզին խնդրանօք ստացաւ շքեղ պանագէ և նորից հաստատուեցաւ վրաստանի և Գանձակի հայոց առաջնորդ:

« անօրէնութիւն մտաց չնորէ Աստուած: Ծնորհաւորեմք ձեզ զարագ զայս
« ամ.....: Խոնարհ աղօթարար Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ
« Թիֆլիսու և Ելիսավէտապօլու հայոց: Նուստո Ներսէս արեղայ: Ի Թիֆ-
« լիս. 1805. յունվարի 16.»

22) «Վեհագնեայ կայն... աղայ Մինաս... Այժմ յատկապէս զայստոսիկ
« ունինք ծանուցանելի, որ ի՞նչ ապրելի գրեալ կըք թէ սակաւ զօրք ուս-
« տաց գնացին ի Շիրակաւան, յաւուրս յայտոսիկ լուաք թէ հատուած մի
« յայն զօրաց գնացեալ են դէպի յերևան ի Թալին անուն մեծ գիւղ մի
« տաճկաց, ուր ժողովեալ էին երևանցի զօրք նեղել անտի զուսան և
« զընուն իսկ երկրացիսն Շիրակաւանայ զպստամբեալսն յինքեանց: Չկնի
« աւուր միոյ ևս լուաք թէ մեծ ոստակմամբ փախուցեալ զգորսն պարսից
« որք ի Թալին, զհետ նոցա գնացեալ են մինչև ցմիւս այլ մեծ գիւղ մի
« կէչիլու անուն, ուր կան հայք և տաճիկք և ունի զբերդ ամուր: Յետ երկուց
« մինչդեռ ոչ հաւատայք վասն այնմ, լսելի եղև թէ զօրք ուսաց գնացին
« ի սուրբ Ղլմիածին, և ստուգեցաւ ևս հաւատարմապէս՝ ի սկզբան աւուր
« ամսոյս գնացեալ են ի սուրբ աթոռն այնպէս յանկարծ որ ամենին չէ
« զգացեալ որ անդ կամ յայլ շրջակայս, մինչև... Գաւթի անիրաւ՝ շշուշ
« առեալ թէ զօրք ուսաց պատերազմեալ են ընդ զօրսն Երևանայ որք ի
« Թալին և յաղթեալ նոցա, զհրաման խնդրեալ ի խանէն կամի գալ ի սուրբ
« Աթոռն, զի ժողովեալ անտի զամենայն ինչսն ևս և զմիաբանսն տարցէ
« յերևան: Եւ իբրև մօտ լինի ի սուրբ աթոռն իբրև երեք վերս հեռի մի-
« ջոցաւ՝ լսէ զձայն բարապանաց և այլ թնդմանց և ի զննին եղեալ, ինքն
« զկայ առնու անդէն և առաքէ յառաջ զերկուս ոմանս զիտել վասն թն-
« դմանցն: Մինչ երկօրին սորս յառաջին սակաւ մի ևս, յայնժամ զօրք
« ուստաց մտանին ի սուրբ Աթոռն, և զիտակը նոցա տեսեալ ի հեռուստ
« զերկուս լրտեսն Գաւթի զլիարկաւ ազդեալ ընկերաց իւրեանց նշանացի,
« բազմանան և զհետ պնդեալ նոցա հալածական փախուցանեն դէպ յՆ-
« բան: Չնոսա տեսեալ Գաւթի՝ ինքն ևս ի տեղընէն, ուր կացեալ լինի,
« փախուստ առնու և նժոյզ երկուրաւ հաղիւ ուրեմն մազապուրծ անկանի
« յերևան: Ի 16 ամսոյն լուաք թէ զօրք ուսաց ժողովեալ զբաղումս հայոց
« զիւզականս՝ առեալ զարձեալ են յետս հանդերձ ամենայն միաբանու-
« թեամբն սրբոյ Ղլմիածնի: Իսկ ի 17 լուաք թէ զբազմութիւնսն ժողո-
« վրեան հայոց ճանապարհորդեալ են դէպի Շիրակաւան, բայց ինքեանք

Ներսէսը ոչինչ պարզեւի չի արժանացաւ: Գեղարդակրի և Թիֆլիսում գտնուող եպիսկոպոսների մէջ նախ մի սառնութիւն տեսնուեցաւ, ապա անբաւականութիւնը հետնուհետք մեծանալով յայտնի երևան ելաւ: Ներսէսին մեղադրում էին իրրև թէ նա լինի յիշեալ եպիսկոպոսների զրզիչը Գեղարդակրի դէմ: Նոյն տարւայ օգոստոսից սկսած Ներսէսը այլ ևս չէր ստորագրուում Գեղարդակրի նամակների տակ,²³⁾ այլ Գրիգոր և Բարսեղ արքեպիսկոպոսների հետ միացած, սրանց կողմից առանձին տեղեկութիւններ էր տալիս թէ Վազարեաններին և թէ Եփրեմին:

« Կան ի սուրբ Աթոռն, այլ թէ որն իցէ սոսյգ՝ տակաւին մեղ անյայտ և
 « Աստուծով ի սոյն առուրս գրեմք և զսոսյգն լիալիք պարագայիւք. այժմ
 « քանզի գոյր ճանապարհորդ ի Մօզղօկ հարկաւորեալ ընդ նմա այսչափ
 « ինչ լաւ համարեցաք ծանուցանել բարերար յարգոյիդ: յՆլիսավէտապօլսոյ
 « ևս գրեալ էր Յօհաննէս առաջնորդ հայր սուլ ըն ի 10 ամսոյս թէ իպ-
 « րահիմ խանն Շուշուայ հանդերձ որդուլք եկն ի Քիւրակչայն (որէ տեղի
 « մերձ յՆլիսավէտապօլ իրրև երեք ժամաւ ճանապարհաւ) և այսօր գնաց
 « ինքն պայծառ կուսակալն զի տեսցին զմիմեանս և հաստատեցեն զգաշն.
 « յետ որոյ ինքն կուսակալն առեալ ի նմանէ զպատանդան դառնայ այսր
 « և իպրահիմ խանն առեալ զգօրսն երթայ վերստին ի բերդն իւր: Ի հասա-
 « նիլ զրչին յայս վայր եկն յՆրեանու այր մի և նա պատմեաց որ զօրք
 « առուսաց իջևանեալ ի Կեչիլու գիւղն, զժողովուրդն անցուցեալ են դէպի
 « Շիրակաւան, այլ յետոյ թէ ինքեանք զինչ ունիցին առնել, տակաւին
 « անյայտ: Ես եկի, ասէ, ի միջոյ զօրացն Նրեանու, որք զկնի նոցա գնա-
 « ցաք և ի բանակիլ նոցա անդ, մեք ևս բանակեցաք ասէ ի զուխս Ա
 « Չուր գետոյն, որ է ընդ մէջ Կեչիլուի և Էջմիածնայ: Խոնարհ Գրիգոր
 « արքեպիսկոպոս (երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսոյ), խոնարհ Բարսեղ արք-
 « եպիսկոպոս, նուաստ Ներսէս արեղայ: ի Թիֆլիս. 1805 մայիս 18:»

²³⁾ «Ահնագնեայ կայն... աղայ Մինաս: Մեծ իշխանն պարսից որ
 « կորեալ էր անտի ի Վարաբաղու, որդիք նորին ևս յառաջ եկեալ իրոն-
 « տանօք որպէս թէ ի Թիֆլիզ կամին գալ, ամօթապարտ եղեն ի սակաւ
 « հայոց Շամշադինու, որք քաջաբար զգէմ եղեալ նոցա գհարիւրաւորս ի
 « նոցանէ սատակեալ և զինքեանս ամենեկին անվնաս պահեալ զօրացան:
 « Յետոյ ապա անցեալ ի Նրեան, մինչդեռ մեք ի վարանս կայաք թէ ըզ-
 « բազմութիւն հայոցն Նրեանու գերեվարել կորուսանել ունիցին, ողորմու-
 « թիւն Աստուծոյ զնստա ևս ազատեաց և ահա երեկն ի Գարբիէլ հարիւ-
 « րապէտէն զգիր տեսաք՝ որ ինքն իւր ամենայն ժողովրդովքն անվնաս
 « ժամանեալ է ի Բամբակաձոր, մելիք Աբրահամ չարն ևս զկնի նորա
 « պայ իւրովքն և նորա անօրէնութեան որդիք. Բաբայ խանին ևս ամենեկին

Զ.

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԵՌԱՆԱԼԸ ՌՈՒՍԱՍԱՆ

Ներքե բերում ենք մի նամակ ²⁴⁾ Մինաս աղայ Վազարեանին Ղզար քաղաքից 1805 թուի նոյեմբերի 6ին գրած, բայց առանց ստորագրութեան: Ըստ ամենայնի երևում է որ նամակի հեղինակն եփրեմ արքեպիսկոպոսն է, որ զեռ ևս օգոստոս ամսին դուրս էր եկած Աժտարխանից և իւր վիճակները այցելութեան էր զնացած:

« ոչինչ վնասեալ ժողովրդեան Նրեանու, միմիայն զՄահմատ խանն առեալ
 « իւր ընտանիօքն ի 9 ամսոյն անցեալ գնացեալ են դէպ ի հայրենիս իւ-
 « բանց, թողեալ անդ միայն 2000 հետեակ զօրք պարսից և Աշրաֆ
 « խանն և կոյր Բեալպալի խանն ի պահպանութիւն բերդին և միւս ոմն
 « Մէհդիզուլի խան անու, ի տեղի Մահմատ խանին՝ իշխօղ երկրին Նրեա-
 « նու, ընդ նոսս և Ալեքսանդր արքայորդին (վրայ) ևս որպէս իշխան վա-
 « խուցելոցն անդ ի Բամբակու և Վազարու ընդ ժամանակս ժամանակս:
 « Խոնարհ Գրիգոր արքեպիսկոպոս. խոնարհ Բարսեղ արքեպիսկոպոս. նու-
 « աստ արեղայ Ներսէս: ի Թիֆլիս. օգոստոս 16 1805.»

Միւս նամակն առ աղայ Մինաս: «Պայծառափայլ կուսակալն է ի կող-
 « մանս Նլիսավէտապօլու, և լսեմք թէ Նուխու խանն ոչ բարեք ցուցա-
 « նելով գհաւատարմութիւնն ըստ խոստանալոյն իւրոյ, անդ և ի Շամալի
 « կամի առաքել զզօրս: Շուշին կայ բարեք հպատակութեամբ, և որպէս
 « հաւաստի է որ յայտ ամի յՆրեան ոչ լինի գնալ, վասն դարնանն ևս Աս-
 « տուած լիցի անօրէն: Ի մեր սրբազանէն (Գանիէլ) ոչինչ գոյ նոր լուր
 « և Գաւիչն կայ նստեալ յՆրեան, ասի թէ կորնչիլ ևս ունի ի մտի,
 « բայց Պայազխու բղեչին հանդերձ 2 որդովքն սատակեալ ի միջոցի 7
 « առուրց, եզրայր նորին իպրահիմ բէկ յաջորդեալ է գտեղին և Գաւիչն
 « Չանայ զի զիրսն սրբոյ Աթոռոյն որ յեղբօրէն չկարաց առնուլ, թերևս
 « առցէ իսմանէ. յաղագս որոյ մեր ատտէն ունիմք գրել առ նոր բղեչին
 « և առ երեկիսն հայոց զի մի տացեն նմայ զայնս: Խոնարհ աղօթարար
 « Գրիգոր արքեպիսկոպոս, խոնարհ աղօթարար Բարսեղ արքեպիսկոպոս.
 « նուաստ արեղայ Ներսէս: ի Թիֆլիս. 1805 հոկտեմբերի 22:»

²⁴⁾ «Ահնագուն իշխան և բարերար մեր (աղայ Մինաս): Նախ՝ զայս
 « ինչ հարկաւոր համարեմք յարտնել առանձինն, զի թեպէտ զՆերսես վար-
 « դապետ կոչեցաք զալ առ մեզ, բայց զտեղւոյն կառավարութիւն խոհե-
 « մութեան իւրում ինչպէք կշուի և չափել և զի թէ եղիցի ոք անդ այլ
 « իմաստուն կառավարիչ, թողցէ զնա ի տեղի իւր, և ինքն եկեսցէ, այլ
 « թէ ոչ գտցի այնպիսի ոք, և իւր պալովն չարիք ծնանիլ երեեսցի, մի և-
 « կեսցէ, այլ մնացէ անդ, և մեք զայլ ոք հոգացուք վասն մեր: Եսեր-

Գործից երևում է, որ Նփրեմը քանի մի անգամ գրած է Գեղար-
 դակին, որ Ներսիսին իրա մօա ուղարկէ, բայց Գեղարդակիրը չէ
 կատարած այդ խնդիրքը: Կարծում ենք, որ Ներսէսը, այլ ևս չկա-
 բողանալով տանել Գեղարդակրի միապետական իշխանութիւնը, ինքը
 ցանկացած լինի Նփրեմի վիճակը տեղափոխուելու, մանաւանդ որ
 Գանիէլ արհին, թէև գահից զուրկ, բայց հանգիստ ապրում էր
 Պարսկաստանում, իսկ Նրեանայ վերանկիւ Յիցիանովը յետ գցեց
 անորոշ ժամանակ, մինչև որ մնացած բոլոր խաներին կարողանայ

« կրորդ՝ գիտելի է բարերարիդ մեր, զի միաբանք սրբոյ Աթոռոյն մերոյ,
 « որք կան ի Թիֆլիս, ոչ են հաւան ընդ զանազան արարողութիւնս առաջ-
 « նորդին իւրեանց (Գեղարդակրին), որպէս լսեմք ի գրութենէ վարդա-
 « պետաց ոմանց (?) և այլուստ, վասն զի զինչ և գործէ՝ ամենին ոչ
 « հարցանէ ցնոսա, և թէ համապատիւ և բարձրապատիւ արհինք ևս զի-
 « մաստուն բան ինչ ասացեն, ոչ ընդունի, քանզի կամի զի միայն իւր
 « խօսքն եղիցի. ոչ է խնամածու խեղճ ողորմելի միաբանից թէ ի կողմանէ
 « կեցութեան ուտելեաց և թէ մերկութեան ծածկութիցն, որք միշտ արը-
 « տունջ բառնան ի մեջ իւրեանց: Նաև ի մէջ արհեաց ևս տարածայնու-
 « թիւն և անսէր կենցաղաւարութիւն է անկեալ, վասն զի որպէս թէ ա-
 « ռաջնորդ եղբայրն մեր ձգտի բարձրամտութեամբ ի վերագոյն աստիճանն
 « վերաբառնալ, նոյնպէս և միւս արհիքն առանձին յինքնանս, որովք ան-
 « հասրին անհամաձայնութիւն տեսանի ի նոսա:

« Նրբորդ՝ որպէս ահա և ի մէնջ ցրտացուցեալ զնախկին սէքն և ըզ-
 « միամիտ խորհուրդն, հակառակ (?) ընթանայ, զորմէ գիտակըն վկայիցեն
 « զրով և բանիւք, նա և քանիցս գրեցաք զվարդապետացն զայս խնդրա-
 « նօք, և ոչ կամեցաւ առաքել մեզ զայլ և այլս պատճառելով, և զիսկա-
 « կան արամազրութիւն մտաց իւրոց զազտաչոունջ և բացայայտ այլոց
 « ասելով, որպէս ահա և զնոյն նօտար ծառայն (Ներսէս?) վեհազնու-
 « թեանցդ քանիցս գրեցաք առաքել և ոչ առաքեաց, նա և ոչ իսկ թողոյր
 « զպլ, զոր օրհնեալ Աշայ (?) բարեկամն մեր ըստ խորհրդակցութեան Ներ-
 « սէս վարդապետի առաքեալ է կայն:

« Եւ յազգաւ այնպիսի անպատեհ իրակութեանց թեպէտ մեք գրե-
 « ցաք ընդհանրապէս, և մանաւանդ յատկապէս առ առաջնորդ եղբայրն
 « մեր (Գեղարդակր?) զյորդորանաց և զսիրախառն բասրանաց բանս քօ-
 « ղարկեալ ձևով, սակայն եթէ և բարերար վեհազնութիւնք ձեր բարեհա-
 « ձեսցին գրել զայնպիսի զիր իմն առ երեք արհին ի միասին, այսինքն
 « առ Գրիգոր, առ Բարսէղ և Յովհաննէս վարդապետ եպիսկոպոստեան ա-
 « ռաւել ազգու է լինելոյ և յուսամք թէ ի ձենջ պատկառեալ ուղղեցեն
 « զվարս իւրեանց և եղիցիք պատճառ մեծի բարութեան կայն:

նուաճել: Թէ երբ է Ներսէսը զուրս գնացել Թիֆլիսից դէպի Ռու-
 սաստան—մեզ յայտնի չէ: Գիտենք միայն որ 1806 թուականի
 օգոստոս ամսին Ներսէս գտնվում էր Ռուսաստանում Նփրեմի մօտ,
 և այստեղից Լազարեաններին հաղորդում էր Գեղարդակրի և Թիֆլիս
 գտնուած միաբանաց մէջ ծագած վէճի մասին²⁵): Լազարեանները
 Ներսիսի նկարագրութեամբ այս ծագուող վէճը աւելի «չարագոյն»
 էին կարծում, քան թէ Գանիէլեան և Գաւթեան կռիւը: Նոյն
 սարուայ նոյեմբեր ամսին Ներսէսը գտնվում էր Գրիգորուպօլիս²⁶)

« Ռուսի մեր ահա զօրինակ իմն ըստ մերոց անզօր մտաց գրեալ մա-
 « տուցաք (?) սպասու վեհազնութեանց ձերոց, որպէս թէ եթէ հաճոյ
 « թուեսցի արտագրել, կամ այլ ևս ինչ ինչ յաւելեալ կամ պակասեցուցեալ
 « առաքել կամիսջիք, բայց ի վերայ այսր ամենայնի որպէս և մեծի խո-
 « հեմութեան բարերարիդ մերոյ միաք վայելուչ տեսցին զայն գրեսջիք,
 « աղաչեմք:

« Չորրորդ յայտ լիցի վեհազնութեան ձեր՝ առաջնորդ եղբայրն
 « մեր (Գեղարդակր) ոչ ունի զսէր առ Ներսէս վարդապետն
 « մեր, քանզի որպէս ասացաք այլ և այլք են արարմունք մեծին այնու-
 « թիկ և ոչ հաւանին միաբանք. նմա այնպէս թուի թէ Ներսէս վարդապետն
 « խրատէ զնոսա կամ բանայ զաչս նոցա, բայց ամենքին ականատես և
 « աղանջալուր լինելով խրատուն, և ստեն զնա, մանաւանդ վասն գաղտ
 « (?) մտացն բարձրանալոյ յայն աստիճան. 1805. 6 նոյեմբերի. ի
 « Ղալար...:

²⁵) «Բարձր արժանապատիւ հայր Ներսէս աստուածաբան վարդապետ,
 « իմ ողորմած տէր: Չամենայն հանգամանս և զորպէսութիւնս մաքրա-
 « կենցաղ միաբանիցն ծանեայ ի գրուածոց իւրեանց և ձերոց, և հոգով
 « վիրատորեցայ, զի դեռ զառաջինն ոչ բարձեալ զնախատինս մեր և ազգի
 « մերոյ, վերջինն չարագոյն երևի ահա ծնանիլ, զոր խափանեսցէ Տէր:
 « Եւ զոր ինչ արժանն էր՝ գրեցի ում հարկն էր, տեսցուք զինչ լինելոց է,
 « և զամենայն հարկաւոր գրելիս մեր յետոյ գրելոց եմ մանրամասնաբար
 « յիւրում ժամանակի: Քանզի յայնպիսի արարողութեանց ոչ միայն առ
 « ձեր, այլ և առ բոլոր ազգ մեր վերաբերին անպատուութիւնք և արհա-
 « մարանք, զի թէ օրինակըն այնպէս, հետևօքն որպէս լինելոց են կայն:
 « Սրբազանին (Նփրեմին ?) զիր չհասայ գրելն, ներէ: Մնամ խոնարհ ծա-
 « ռայ Մինաս Աղազարեան (Լազարեան): 1806, օգոստոսի 3 ի Մոսկովո»

²⁶) Նոյեմբերի 15/ն 1806 թուի Նփրեմը գրում էր Գրիգորուպօլից
 պա աղա Մինաս Լազարեանը ի թիւս այլ և այլ բաների «Յանցեալ փոշ-
 « արն առաքելաբնք զօրինակ ուրախաութի զրոյ Նահապետ Արշակունեա-
 « նին գրեցելոյ առ որդեակն մեր Ներսէս վարդապետն ի օանձանացն»

ուր եկած էր — Օղեսոսայից դեռ ևս հոկտեմբեր ամսին: Թէ երբ և ի՞նչու եկած էր նա Օղեսոսայ ոչինչ գրաւոր պարզ վկայութիւն չուներ, բայց մեզ յայտնի է մի ուրիշ հանգամանք²¹⁾, որ անպատճառ պէտք է եղած լինի գլխաւոր շարժառիթը Ներսէսի Օղեսոսայ գնալուն:

« Բնանու մերձակայ վասն գալստեան սրբազան կաթողիկոսին (Գանիէլի) « մերում յերեան ի 16 օգոստոսի ընդ Մարազու բարեբարոյ Աճմէտ խանին..... վասն Ներսէս վարդապետին հարազատ սիրեցելոյն մեր, զոր « գրեա թէ խնդրելոց ես (?), յոյժ բարի և սրտէս բարի կամացդ հաճոյ է, « այնպէս առնելոցեմք..... և ինքն մեր Ներսէս շնորհալի վարդապետն ևս « յոյժ խոնարհաբար զողջոյն և զօրհնութիւնս մատուցանէ բարեբարիդ...»

27) Գանիէլեան կուսակցութիւնը ուսանելի կողմից իրան ապահովացրած համարած ժամանակ, յանկարծ լսում է, որ Գաւթական կուսակցութեան գլխաւոր պարագլուխներէն մէկը, այն է Աբրահամ վարդապետ Քօլեան (Գաւթի ձեռքով կախկոպոս ձեռնադրուած) Պօլսից գալիս է Օղեսոսայ և նախ ձեռնում է իբրև հասարակ վաճառական, ապա կոչում է իրան իշխան Օրբէլեան (կնեաղ Օրբէլեանի): Գրիգորիօսպուլ յաջորդ Մանուէլ վարդապետը շուտով վրայ է հասնում և գտնելով դորան Յովսէփ Արղութեան եղբորորդոց իշխան Ասալի տանը ծպտեալ, ճանաչում է և հանդէս է դուրս բերում դորան: Այն ժամանակ Աբրահամ վարդապետը գաւառապետ դուքս դէ Բիշէլիէին մի խնդրագիր է մատուցանում յանուն կայսեր, ստորագրուած բոլոր Գաւթեան կուսակցութիւնից, սկսած Պօլսոյ պատրիարք Յովհաննէսից: Այս եղած է 1806 թուի սկզբներին: Թէ և աւելորդ համարեցինք առ այժմ յառաջ բերել այստեղ այս խնդրագիրը, բայց, հարկաւոր եմք համարում միայն յիշել, որ դորա մէջ Գաւթեանք մասնացոյց են լինում Ներսէսի վրայ, իբրև իրանց անյաջողութեանց գլխաւոր թշնամիներից մէկի վրայ: Խնդրագրի մէջ գրած է «Վասնորոյ մեք բոլորեալ քեանս միահողի և միաբերան, համաձայնութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցոյ և Գաւթի պատրիարքի, արդարութիւն ենք խնդրում ձերդ կայսերական մեծութեան գահից ընդդէմ խռովեցուցիչ արքեպիսկոպոսների՝ « Եփրեմի, Յովհաննու, Բարսեղի, Գրիգորի, միւս Գրիգորի և վարդապետացն Ներսէսի և Մանուէլի.....»

Աբրահամ վարդապետի այս ծպտեալ ճանապարհորդութիւնը Տաճկաստանից դէպի Ռուսաստան բացի խայտառակութիւնը ոչինչ օգուտ չունեցաւ, վասն զի յիշեալ խնդրագրի դէմ յառաջն առան Լազարեանները աշխատութեամբ Եփրեմի, Մանուէլի և Ներսէսի և թագաւոր կայսրը բարեհաճեցաւ հրամայել անմիջապէս Աբրահամ վարդապետին Ռուսիայի սահմաններին գտնու հանել դէպի Տաճկաստան: Կարծելու է որ Ներսէսը Մանուէլ վարդապետի հետ եկած էր Օղեսոսայ Աբրահամի դրժուէութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ժողովելու համար:

Մինչդեռ Թիֆլիսում Գանիէլեանք իրանց յաղթող էին համարում, յանկարծ խնայան որ իշխան Յիցիանովը սպանուել է Բագուի մօտ (փետրուար 1806 թ.): Իշխանի մահը մեծ հարուած էր այդ կուսակցութեանը: Չէին յուսահատում, ինչպէս երևում է, միմիայն Եփրեմը և սորան քաջալերող Ներսէսը: Սոքա ամէն կողմը լքցնում էին նամակագրութիւններով: Պէտք է կարծել, որ նոյն իսկ Գաւթի բանակում սոքա իրանց կուսակիցներ ունէին. տեղի անձկութիւնը գոթազդարար թոյլ չէ տալիս մեզ մի առ մի առաջ բերել այն գրութիւնները, որ Գաւթի և Գանիէլի վէճի վերաբերութեամբ անդադար գրուում էին միմեանց: Պատմում են, որ թշնամեաց բանակի հետ գաղանի յարաբերութիւնների համար, կամ թէ վախենալով որ բարեկամների գրութիւնները թշնամեաց ձեռքը չը անցնին, Ներսէսը հնարած է այդ միջոցներում մի առանձին ծածկագրութիւն, որոյ օրինակները մինչև այսօր կան Եջմիածնի մէջ²⁸⁾: Ռուսաստան գտնուելով՝ Ներսէսը, ասում են, չէր դադարում Գանիէլին այս և այն որդիական խորհուրդները տալուց սորան կամ նորան այս կամ այն բանը գրելու: Այդ միջոցում Գանիէլի քանի մի կոնդակների սեւագրութիւնները Ներսէսը, ասում են, ինքն է ուղարկած: Եւ ճշմարիտ որ Գանիէլի մի քանի շրջաբերական գրութիւնների լեզուն շատ նման է Ներսէսի ոճին: Օրինակի համար Գա-

28) Թէև լսած էինք այս մասին, բայց մեզ չէ պատահած տեսնել այդ գրութիւնները: Հանգուցեալ Մսերեանց Մսեր մագիստրոսի «Պատմութիւն կաթողիկոսայ Եջմիածնի 1763--1831.» գրքի մէջ (եր. 65) այս մասին տեղեկանում ենք, որ ըսկ վկայութեան մեծ. պ. Չարմայր Մսերեանի Եջմիածնի մէջ մինչև հիմայ գտնվում են Գաւթեան և Գանիէլեան կուսակցութեանց թղթակցութիւնները զնդ միմեանս և մանաւանդ ընդ Ներսիսի « վարդապետի, գաղանածածուկ իմն և նորահնար նշանագրովք», որոց ընթերցանութեան բանալին 1862 թ.ին գտած է սրբազան Գաբրիէլ Այվազեան արքեպիսկոպոսը: Այս նշանագրերից մէկ թերթը, որը որ կարդացուած է, ներկայացնում է մի անստորագիր նամակ, որ Գանիէլի մօտիկ անձինքներից մէկը գրած է առ Ներսէս. նամակը սկսում է այսպէս «Ներսէս վարդապետ հոգւոյ հատոր»: Այս նշանագրերի հրատարակութիւնը ցանկալի է ոչ միայն իւր բովանդակութեամբ, այլ և նորա համար, որ գարուտ սկզբներում, այն խաւար և տղէտ ժամանակներում Ասիայի մի անկիւնի մէջ մի երկու հայ վարդապետաց սրամտութիւնը հարկից որ աստիճանի զարգացած էր և թէ ինչ ու ինչ մտքերը որ տեսակ նշանագրերով էին արտայայտում:

նիկել կոնդակը Մարաղայից 1806 թ. յուլիսի 10ին Եփրեմին, ուղղած, որին մէջ ի թիւս այլոց գրած է՝ Ապաքէն առաջի առնեմ « ձեզ նախապէս, զի որպէս ինձ, նոյնպէս և քեզ՝ առեւ ի եղիս և ցին անձնապահ մ'ուրի նախապահութիւնք և ամե և նախն ինքնահաճ՝ եղական կամ ապաշտութիւնք, և որք ոչ վայելեն հոգևորականաց, այլ որպէս և գրեալ և եմ ի հասարակական թուղթն իմ, կախալ ի ձեռս մտաց քոց և զգիրս պաշտօնի յորս կոչեցեալքդ էք, զիջեք հաստատուն ի սրտի և ձեր...», թագաւորեցուցանել զօրէնս և մուծանել ընդ իշ և խանութեամբ նորուն նա և զսեփհական իսկ անձն ձեր...» Պէտք է կարծել, որ Գանիէլին այս գրել տալով, Ներսէսը միտք ունէր առաջն առնել այն միապետական և եզական կառավարութեան դէմ, որին կարող էր դիմել Եփրեմը, և որին արդէն դիմած լինելով Գեղարդակիրը, պատճառ եղած էր Ներսէսի Արաստանից Ռուսիայ քաշուելուն:

Այս միջոցին Արաստանում գործը փոքր ինչ այլ կերպ էր ընթանում: Գեղարդակիրը Նեովեոսայէվ ժեներալից անդադար յայտարարութիւններ էր ստանում ուսուսաց զօրքի յաղթութեան մասին ընդդէմ պարսից: Յիցիանովի տեղ կուսակալ էր նշանակուած ժեներալ Գուրովիչը: Արաստանը լցուել էր ուսուսաց հրաւերքով տեղափոխուած հայ ժողովուրդով Երևանից և Ղարաբաղից: Երևանցի հայք, Մելիք Աբրահամ Մելիք Աղամալեանի և Գեղամեան Գաբրիէլ հարիւրապետի առաջնորդութեամբ, տատանեալ սպասում էին կուսակալի նպաստութեան. աւելի վատ վիճակի մէջ էին Ղարաբաղու մելիքների և Նախիջևանի խօջամիրջանեան Մելիք Մարգարի առաջնորդութեամբ զաղթածները:

Մի և նոյն ժամանակ Գանձասարի Սարգիս արքեպիսկոպոսը, որ իրան Աղուանից կաթողիկոս ևս էր կոչում, պարտաւորուած էր այժմ Գեղարդակիրի, իբր ուսուսաց ձեռքով նշանակած Գանձակի առաջնորդի, իշխանութեանը ենթարկուիլ և հաշիւ տալ: Սարգիսը ընդդիմանում էր, Գեղարդակիրը բողոքում ուսուսաց տէրութեան, մինչև որ Գուրովիչի ստիպմամբ Սարգիսը պարտաւորուեցաւ Քիշինի առաջնորդին ստորադրուելու:

Զ.

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՇՈՒԻԼԸ

Մինչ Գանիէլը Մարաղայ էր գտնվում պարսից հսկողութեան տակ, իսկ Գուրիթը նստած էր Երևան Անապատ անուանեալ կաթողիկոսական իջևանում, Եջմիածնի միաբնութիւնը յուսահատութիւնից ցրվում էր այս կողմ և այն կողմ: Երևանի և Նախիջևանի խանութեանց հայ ժողովուրդն էլ մեծ քանակութեամբ զաղթած էր Արաստանի սահմանները և յիշեալ խանութիւնները մնացել էին թափուր, զուրկ աշխատասէր հպատակներից: Գաղթականութիւնը թէև այն մտքով էր միայն որ ուսուսաց պարսից պատերազմի ժամանակ զաղթողները ազատ լինէին պարսից ասպատակութիւնից²⁹⁾ և ապա վերադառնալին իւրեանց տեղերը, բայց այժմ ուսուսները չէին թողնում վերադառնալ: Այս բոլորը համոզում էր Եփրեմին և Ներսէսին շտապեցնել, ինչպէս արդէն ասած ենք, կաթողիկոսական դահլ մի առ ժամանակ Ռուսաստանի սահմանները տեղափոխուելու³⁰⁾: Մի կողմից գուցէ այս բանից վախենալով, միւս կողմից կամենալով վերջ տալ հայոց զաղթականութեանը Երևանից ի Ռուսիայ, վերջապէս ցանկալով վերադարձնել թէ փախած ժողովուրդին և թէ Եջմի-

²⁹⁾ Այս գաղթականութեանը, պէտք է կարծել, որ Ներսէսը շատ օգնած է: Նոյն իսկ նորա եղբայր կարապետը զաղթողների մէջն էր, և անդադար հաղորդում էր Ներսէսին թէ Ռուսաց բանակի գործունէութիւնը և թէ հայ ժողովրդի դրութիւնը: Այս մասին մեր ձեռքին գրաւոր ապացոյց կայ:

³⁰⁾ 1823 թուի նոյեմբերի 1ին Ներսէսի գրած նամակում առ պարսից արքայաժառանգ Աբբաս Միրզայն կարդում ենք այս մասին՝ «...Նթէ և չէր երազեալ հովանաւորութիւն մեծազօր Ծաթալի Շահին և ժառանգի « նորա ընդդէմ այնպիսի բռնաւորութեանց Մահմէտ Խանի (Երևանի) » « մեր ձ էր փոխել զկաթողիկոսարանն ի սահման հովանաւորութեան այլ տէրութեանց. այլ զի ողորմութեամբն « Աստուծոյ բարձրաբողոքին մեծազօր Շահն և Շահատայն զիշխանութիւն « իւրեանց ի վերայ անհնազանդութեանց Մահմէտ Խանի և վերադարձու « ցեալ ի Մարաղայու հաստատեցին յաթոռ Եջմիածնի զընտրեալն յամե « նայն ազգէ Հայոց զԳանիէլ կաթողիկոս, այն է՝ զի սկսաւ վերանորոգիլ « Աթոռն, և օր ըստ օրէ յառաջանալ յիւր առաջին պայծառութիւն...»

ածնի միաբանութիւնը, պարսից տէրութիւնը վճռեց³¹⁾ Դանիէլին կաթողիկոսական դահր բազմացնել և միջնորդել տալ ուսաց մօտ, որ իրաւունք ստանան խանների հպատակ հայք պարսից հողը վե-

31) Մի կոնդակի մէջ, որ գրած է Եփրեմ արքեպիսկոպոսը Գրիգորիօսի քաղաքից Հնդկաբնակ հայոց այսպէս է նկարագրում Դանիէլի վերադարձը՝ «...այց արար Տէր տաճարի իւրում սրբոյ մայր աթոռոյն էլ միաճնի, և այց արար հողերականաց և մարմնաւորականաց իւրոց ժողովրդեան հայոց ի բարութիւն. այն զի յամսեանն մայիսի 1807 ամի, յորժամ քաջաղէն զօրք ուսաց մերձ ի սահմանս պարսից հօրացեալք պատերազմէին ընդ հագարացոց (Տաճկաց) յերկրին՝ անուանեալ Ղարս, և ի մէջ պարսից ընդ յաղթողացն ալեկոծեալ ծփիւր խորհուրդ խաղաղութեան, յայսմիկ բազմավրդով ժամանակի վերաինամ տեսչութեան Աստուածականին տնօրինէ զայսպիսի զարմանալի համաձայնութիւն, զի եներալ Ֆերթմարչալ և բագում նշանաց կրող պայծառափայլ գրաֆ Իւան Ալասիլիչ Կուսովիչ ինցպեկսօր և կառավարիչ Արացտանու սահմանաց զդեռական առաքէ առ Շահն պարսից և ընդ այլ հարկաւորացն խնդրէ բազմեցուցանել յաթոռ իւրում զարժանընտիր սրբազնակատար կաթողիկոսն ամենայն հայոց զտէր Դանիէլ: Աստեղեակ զայսմանէ՝ գրէ և սպարապետ զօրաց Սամանցոց Լուսուֆ Կարբքոսն առնոյն Շահն և առ որդին նորա որպէս զի բազմեցուցեն զարճին սրբազնութեան ի գահոյս իւր և կամ վաճառեցն զնա ինքեան գնոց արժաթոյ: Ի նմին ժամանակի գայ ի սուրբ աթոռն Էջմիածնի բարեբարոյ նորոգ խանն Երևանու և տեսեալ զնա ողորմելի կերպիւ՝ ի վերջին անշքութեան, հարցանէ զպատճառսն, և տեղեկացեալ վասն Գաւթի եղեալ այնպիսի, գրէ Աստուած սիրաբար խղճահարութեամբ առ Շահագատայն, որ է կառավարիչ Ատրպեականին՝ և առաջի արարեալ նմա զամենայն, խնդրէ նա ևս զնորին սրբազնութիւն, ընդ որ հաճեալ միաբան հաւանութեամբ, որդին գրէ առ հայրն, և հայրն գրէ առ որդին և առաքեալ առ նա զհրովարտակ կաթողիկոսութեան յանուն արժանաժառանգ գահակալի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ բազմաչարչար և վշտամբեր համբերութեան նահատակ Դանիէլ կաթողիկոսի, հրամայէ պատուտեալ սահմանել Խիլայի — զոր անարգեալ տանջեցին ընդ երկար, և տեսեալ նմա զհրովարտակ իւր առաքել պատուով ի սուրբ Էջմիածին և վերաբազմեցուցանել ի գահոյս կաթողիկոսութեան ամենայն հայոց, իսկ զԳաւթին յանձնել իշխանութեան նորա առնել ըստ հաճոյս (?) որպէս և ինքն կամեսցի, ըստ որոյ և որդի Շահին վաղվազակի համաձայն հրամանաց հօրն ճանապարհորդէ զնորին սրբազնութիւն վայելուչ հանդիսաւորութեամբ, որ եկեալ արեալ Աստուածապարգե սիպակական գահոյի իւրում յամսեան մայիսի անցեալ ամի, և գրէ առ մեզ...»:

բաղառնալու: Գաւթի հզօր պաշտպան Երևանի Մահմէտ Խանը այս միջոցներում իւր պաշտօնից ընկած էր, և տեղը նշանակուած էր Հիւսէյին Խանը, որ համակրում էր Դանիէլին: Ճշմարիտ որ 1807 թուի մայիսի 14ին Դանիէլը Մարաղայից պատուով հասաւ Երևան, իսկ մայիսի 20ին հանդիսուոր մուտք ունեցաւ Էջմիածին³²⁾: Համաձայն պարսից խնդրանաց, հայրապետը իւր առաջի կոնդակումը առ Յովհաննէս Գեղարդակիրն ի թիֆլիս, աղերսանքով գրում է՝ «Թէ և զժողովրդքս բոլոր երկրիս հրամայեցէ Գուրովիչն զալ յերկիրն և իւրեանց... զի ես երաշխաւոր եմ եղեալ...»: Սակայն կաթողիկոսի միջնորդութիւնը այս մասին շատ յաջող չեղաւ և ինչիրը քչեց նոյն իսկ մինչև 1816 թուականը, ինչպէս երևում է այդ Ներսիսի նամակագրութիւնից, որ իւր տեղը պիտի տեսնուի:

Ընդդէմ ակնկալութեան իւր և բոլոր ազգին ազատուելով կալանաւորութիւնից և հասնելով Էջմիածին, Դանիէլը ուղարկեց թիֆլիս աթոռակալ Յովհաննէս Կաթողիկոսին թէ այն գերի ընկած վրացի իշխանների մասին, որոց այժմ ազատուել էր Դանիէլը, և թէ վրաս-

32) « Ահհազնեայ տէր իմ և խնամակալ (աղայ Մինաս Լաղարեան): Մարալի հողի իմ զովացաւ...: Յանցեալ փօշտին սրբազան հայրապետի մինչև ի Երևան հասանիլն ծանուցի, ներկայիս վաճառականք եկին և հաւաստի եղև որ ինչ ժամանակ Դանիէլ հայրապետն մտնում է Երևան, իսկոյն Գաւթին մեծաւ հանդիսիւ յառաջընթաց է լինում խաչով ալա-մով ապա Երևան նստող սարդարն, որ շատ ողորմած է Դանիէլին վրայ, Շահի և Շահագատի ռազամներն կարդում է Գաւթի առաջնն, թէ այսուհետև կաթողիկոսն Դանիէլն է, դու որպէս ծառայ պարտես հնազանդել, այդ մատանին, խաչը և գաւազանդ պարտ է յանձնել սմա: Գաւթին պատասխանէ՝ իմ կարգս ոչ Շահն է տուած, և ոչ Շահագատն, այլ Էջմիածնի միաբանքն, ևս կերպամ Էջմիածին և տեղն միաբանաց մօտ կը մատուցանեմ: Սարդարի հետ զնում են Էջմիածին. իսկոյն Գաւթին խաչն իւր վզէն հանում է և կաթողիկոսական մատանին յիւր ձեռաց ի ծունկ խոնարհեալ մատուցանում է սրբազան հայրապետին Դանիէլի և տեղոյն միաբանքն ձայնում են զկեցցէ արքայն, և յետ որոյ Գաւթին միաբանաց հետ յառաջ ընկած տանում է յեկեղեցին և Դանիէլ սրբազանին կաթողիկոսարանումն կանգնացում են և Գաւթին միաբանաց կարգումն է կանգնած: Սարդարն լաւ պատուական ձի է և փեշքաշ անում սրբազան Դանիէլին, փառք ամենազօրին Աստուծոյ և այլն...: Մնամ... նուսատ քահանայ Սելքիսեդ Գամաղեան. 1807, և յունիսի 2ին, ի թիֆլիս»:

տան գանուած միաբանութեանը յորդորելու, որ վերադառնան էջ-
միածին: Մի և նոյն ժամանակ կաթողիկոսը կոչում էր Գեղարդակիրն
իւրեան մօտ, ³³⁾ իսկ Վրաստանի առաջնորդութիւնը հրամայում էր
յանձնել Պօլսոյ նախկին պատրիարք Գրիգոր արքեպիսկոպոսին: Գե-
ղարդակիրը այս բոլորը արդէն զգալով ամէն կերպ աշխատում էր
իւր կողմը դնել կուսակալին, որպէս զե նորանով իւր սեղը հաս-
տատ մնայ և այս մտքով ուստաց զօրքին ընծաներ տալիս էր ³⁴⁾:

³³⁾ «Յիսուսի Գրիստոսի ծառայ տէր Գանիէլ կաթողիկոս և.. յորմէ...
« ծանուցումն լիցի... արժանապատիւ սրբասէր աւագ քահանայիցդ (Թիֆ-
« լիսի) և ապա փառադարգ և շքեղաշուք բարեպաշտօն իշխանացդ, զի ի
« սոյն միջոցիս՝ տեղւոյդ առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն յոյժ
« հարկաւոր և պիտանի գոլով մեզ, գրեցաք ահա ինքեան, որ հարկիւ հարկիւ
« ելեալ գայցէ ի սուրբ աթոռս, բերելով ընդ իւր և զայլ յայդր մնացեալ
« միաբանս մեր, վասնորոյ որպէս առ պայծառափայլ գրաֆն (Գուղովիչ)
« և առ բարձր գերագանց գուբեռնատօրն, նոյնպէս գրեմ սիրով և առ սի-
« բելիսդ, զի դուք ևս ամէն կերպիւ օգնական եղեալ, ուղեորեսցիք փու-
« թով ընդ սոյն գրաբեր Յովհաննէս և պիսկոպոս աթոռակալին մերոյ, զոր
« առաքեցաք ահա վասն այսր և վասն բանի գերի անկեալ թաւաղներացն
« վրաց, զորս ազատեալ ի գերութենէ, բերել տուաք աստ ի սուրբ ա-
« թոռս, որք կան ահա այժմ առ մեզ արժանաւոր պատուով իւրեանց:
« Ապա եթէ յիշեալ միաբանքն մեր ոչ գայցեն ընդ առաջնորդին և ընդ
« աթոռակալիդ մեր՝ հակառակ կացեալ հայրապետական իշխանութեան
« մերում և բարձրագոյն Ղ. րամատին (հրովարտակ), զոր շնորհեալ է
« մեզ ողորմածաբար նորին կայսերական մեծութիւն, յայնժամ այլ ոչ են
« մեր և սրբոյ աթոռոյս միաբան և դուք ևս մի ընդունեցիք զնոսա ի սեղի
« կարգաւորի, և մի հասուցիք նոցա զհոգևորական արդիւնս ինչ ի պէտս
« կեցութեան իւրեանց, զի ոչ է մեզ բնաւ կամք՝ թէ դոքա թողեալ զհոգևոր
« ծնօղս իւրեանց և զցանկալի մայր աթոռս, գաւազան ի ձեռին շրջեցին
« փողոցէ փողոց, զի բաւական եղև այսքան ծաղր և նախատինքն, զորս կրե-
« ցաք ի մէջ աշխարհայն. և ձեր այնպէս կատարելով իրաւի ունիք ընդունիլ
« ի մէջ զշնորհակալութիւնս՝ ըստ անհրաժեշտ օրհնաբանութեամբ: Իսկ
« զտեղւոյդ հոգևորական և առաջնորդական գործն յանձնեցաք պատրիարք
« Գրիգոր արքեպիսկոպոսին... մնամ ձեր և վասն բոլոր մերազնէիցն միշտ
« աղօթարար Գանիէլ կաթողիկոս ամենայն հայոց. 1807. դեկտեմբերի 10.
« ի սուրբ էջմիածին»:

³⁴⁾ Նամակ Գուղովիչի առ Յովհաննէս Գեղարդակիրն՝ «Ըստ հպա-
« տակագոյն վկայութեան իմում յաղագս հաւատարմութեան ձերոյ բարձր
« սրբազնութեան և մատուցանելոյ զ500 ուրբլի զինուորաց ի յաղթու-
« թիւն զօրացն օսմանսն յունիսի 18ին ի վերայ Արփաշայ գետոյնորին

Պէտք է ասել, որ Գեղարդակիրն մասին Գանիէլին այս միտքը տվողը
եղաւ ազայ Մինաս Լազարեանը, որ, ինչպէս երևում է մեզ մօտ
գտնուած նամակներից, մայիսի 14ին, յուլիսի 15ին և օգոստոսի 5
(1807 թ.) իւր երկար, բայց գեղեցիկ, գրութեանց մէջ այլ և այլ
խորհուրդների հետ համոզում է կաթողիկոսին՝ քարեկամօրէն « առ-
« ձեւ զնա (Գեղարդակիրն): Իսկ զփոխանորդութիւն գրելն
« ձեր բառնալ ի նմանէ և զյառաջամուտութիւնն տալ Նփրեմայ
« սրբազանին, որ արժան է»:

Ներսէս վարդապետը 1807 թուի մայիսին ֆօթիչուն էր. այս-
տեղից հասնելով Գրիգորիօպօլ, լսում է Գանիէլի էջմիածին վերադառ-
նալու լուրը և շտապով գնում է Նոր Նախիջևան, ուր մնում է մինչև
դեկտեմբերի սկզբները, երևի Գանիէլից, Նփրեմից և Լազարեանից
դէպի էջմիածին ուղևորուելու թոյլտվութիւն սպասելով: Նոր Նա-
խիջևան գտնուած ժամանակ, Ներսէսը գաղափարում է մի գրչագիր
Յայսմաւուրքի կողքին կցած «Պատմութիւն ժողովրդեան Անի քա-
« ղաքի ելանելոյն ի սեփական աշխարհէն իւրեանց և բնակելոցն ի
« յԱղսարայ ի մէջ Ղազանու և Աստարեանու և ի վերջոյ ի Քա-
« Ֆայ... 1694 ամի Տեառն...»: ³⁵⁾ Յօդուածիս ներքեւ Ներսէսը
գրում է «Նոյնութեամբ օրինակեցի ի Նոր Նախիջևան քաղաքի յամի
« Տեառն 1807, դեկտեմբերի մէկին, նուստս ծառայ Տեառն արեղայ
« Ներսէս Աշտարակեցի»:

Սոյն տարւայ դեկտեմբերի վերջերին Ներսէսը լինում է Նակո-
բեցկայ (Գիօրգիէվսկ) ³⁶⁾, իսկ 1808 թուի մարտի 19ին հասնում է էջ-

« կայսերական մեծութիւն ընկալաւ զայնպիսի բարեխոհ վարս ձերդ բարձր
« սրբազնութեան, որ նշանակէ զմտերմութիւն առ բարին հասարակու-
« թեան, ամենաողորմածագոյն բարեհաճութեամբ և բարձրագոյն կամեցաւ
« յայտնել քեզ բարձր արքայական զիւր կամեցողութիւն, զորս ծանու-
« ցանելով ձեզ սնիմ զպատիւ մնալ յատկագունիլ վերապատուութեամբ...
« ... Գրաֆ Իւան Գուղովիչ: Թիֆլիս. հոկտեմբեր 21. 1807»:

³⁵⁾ Այս հետաքրքիր յօդուածը տպած է Զ. Մինաս Բժշկեանի «Ձա-
« նապարհորդութիւն ի Լեհաստան և այլն Վենետիկ. 1830. 150Ձ, եր.
« 335» որի մասին գրքի հեղինակը ասում է՝ «զոր գտաք ի մագաղաթեայ
« հին յայսմաւուրս գրեալ ի Քէֆէ և տարեալ ի Նախիջևան, և այժմ ի
« գիւղն Նեսս վետայ...»:

³⁶⁾ «Բարձրարժանապատիւ Ներսէս վարդապետ ի Քրիստոս սիրե-
« ցեալ՝ իմ հարազատ ըստ հոգւոյ: Անցեալ դեկտեմբերի 25ին գրեալք

միածին 37): Մայիսի 24ին Ներսէսը մի նամակ է գրում Եփրեմին թէ և համառօտ, բայց լքբը նորանոր լուրերով. այդ գրութիւնից երևում է որ նա շատ զբաղուած է և միանգամայն գործունեայ կեանք է վարում: Նամակը դարձեալ կրում է ստորագրութիւն «Ներսէս արեղայի»: 38)

« ներկայ ամսոյ 7 ստացայ չնորհիւ Տեառն ամբողջ ժամանելոյդ յազօ-
« րիցկայ և առ առողջութեանդ ևս յաջողակ գորոյն ընթացիցդ (որ չես
« ւյամենց կողմանացդ) յոյժ և յոյժ ուրախացեալ փառս մատուցի ամենազօրին,
« հայցելով զի մինչ ի ժամադրեալ տեղին՝ առաւել յաջողութիւն չնոր-
« հեսցէ: Յառաջ քան զայս գրեալնս յիսգօրիցկայ ստանալոյդ միամտե-
« ցաք, յոյս՝ որ զինի այլոց և ևս ամսոյ 5 իմով ձեռամբ հարկաւոր
« գրեալս ևս ի Մօզղոսի տէր Ստեփան աւագ քահանայէն ստացեալ
« իցես.....: Վասն խոստման (?) ի գումարէ.... յղելոյ յուսադրութիւնդ
« ուրախ կաց, իսկապէս միամիտ եմ ի բարի սրտէդ, եթէ արդեամբ կա-
« տարեալ ուրախացուցանելոյ (?), որոյդ Տէր զկրկնապատիկն մինչ ի խո-
« րին ձերութիւն պահեսցէ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյդ ի միութար ու-
« թիւն բազմաչարչար վեհապետին և փթեալ ձերունուոյ ի կեանս և յետ
« մահու.....: Ահա ամսոյ 5 զայս զիր ևս յատուկ քոյդ անուամբն ի
« փօշտ արկաք, Մօզղոսի տէր Ստեփանին գրեցաք՝ ստացեալ ուր և իցիս
« անբաց հասուցէ սիրելոյ իմոյ....: Մնամ ցանկալոյդ միշտ բարեացա-
« կամ խոնարհ Եփրեմ արքեպիսկոպոս Հայոց Ռուսաստանեայց: Ղարասու
« Բազար. 1808. յունվարի 12»:

37) Մի նամակի մէջ, որ գրում է Թիֆլիսից Գրիգոր նախորդ պատ-
« րիարքն Պօլսոյ 1808 թուի ապրիլի 11-ն աղայ Մինաս Լազարեանին՝ կայ
« այս կտորը. «...Ներսէս չնորհափայլ վարդապետն բարին ժամանեալ է
« ի սուրբ աթոռն, որ զրէ այսպէս թէ՛ ի մարտի 19ըն մտաք յԷջմիածին
« և արժանացաք տեսութեան նորին սրբազնութեան.....»: Այս գրու-
« թիւնից երևում է նմանապէս, որ Էջմիածին հասնելուց յետոյ Ներսէսը
« գնացել է Գաւթին տեսութեան և ընծաներ է տարել ու շատ սիրով ըն-
« դունուել: Նաև այցելել է սարգարին:

38) «Սրբազան հայր Եփրեմ արքեպիսկոպոս, ողորմած տէր: Ի 5
« փետրուարի և ի 15, 18 մարտի գրեալքն ժամանեցին..... Բայց ներել
« իննգրեմ, քանզի նախ սրբազնակատարի (Գանիէլի) հիւանդութիւնն,
« ապա Սինօթի հաստատութիւնն և ընդ սոցա Երևանու մաղազայի իրաց
« արտաքս բերելն եղեն առիթք, և գոհանամ զԱստուծոյ զի առաջին
« հարկաւորն, որ է Սինօթն ըստ գրելոյ տեառնդ և վեհազնէին (Լազա-
« րեանի) ահա կերպաւորի հանդերձ Աստուծով, ըստ որոյ այսօր ինքն
« սրբազնակատարն երզննցոյց զիւզն զոր օրհնեալ ունի 21 յունիսի մե-
« օ. ան սրբալոյս, և ի վաղին առաւօտու երզննցուցանեն զինքն և ան-

Թէ և մեր ձեռքում քեզած թղթերից ոչ մէկից չէ երևում,
« թէ Ներսէսը որ օրը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, սակայն այսքանը
« յայտնի է, որ 1808 թուի մայիսին դա արեղայ էր, իսկ յուլիսին
« եպիսկոպոս և արքեպիսկոպոս: Այդ երկու ամսուայ միջոցում նշա-
« նաւոր տօնախմբութիւնը Էջմիածնի մէջ, երբ սովորաբար սլաւո-
« հում է եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւն, եղած է յունիսի 21ին
« (1808). այդ օրը Գանիէլը Էջմիածնի Սուրբ Իջման տեղը մեռն
« օրհնեց, իսկ միւս օրը, այն է յունիսի 22ին երզննցան Գանիէլ

« դամբ Սինօթին վեց եպիսկոպոս, երկու վարդապետ, Գրիգոր պատրի-
« արքն տեղապահ, որով լինիցին ինն. երեքն յերկոտասան թուոց պահին
« յաւուրն իւրում: Յաղաքս փոխանորդութեան ձեր ունիմք գրել շառ նո-
« րին կայսերական մեծութիւն հպարտ հպարտ, և յամենայն կոն-
« դակս միշտ և անխափան:

« Ուրախ եմք յոյժ ամենայն միաբանութեամբ վասն չնորհաց նորին
« կայսերական մեծութեան խաչին և մանթուոյ, և աղաչեմք զԱստուած
« ընդ երկայն աւուրս տար վայելել և զայլն ևս..... Սահակ ուրախ ա-
« նուանեալն Մօլտավիոյ կոնդակ ունի ի սրբազնակատար տեառն մերմէ,
« թեպէտ յառաջ անյիշելոյ ունեցեալն և վասն անյիշելոյ ինքնահրաժար
« անելոյն, մեղադրութիւն սրբազնակատարին պարտի լինիլ, զի նա է
« իբրու զպատիւ պահպանել կամեցեալ անյիշելոյն (Գաւթի ?) և այնպէս
« գրեցուցեալ ի մանսարին (մահսեր ?) Պօլսոյ, իսկ վասն պայմանաւ
« չը մտանելոյ ի սուրբ Աթոռն, իմ և այլոց զինքնէ ստեալ (?),
« զի ահա ևս աստ եմ: Գալուստ եպիսկոպոսն, լսեմք ի սոյն աւուրս, թէ
« մեռեալ է յԱկն, ուր առաջնորդէր կարգեալ ըստ հաճոյս իւր ի սրբա-
« զանէ: ԶՄարտիրոսն նորոգեալէ յառաջնորդութեան ի Զմիւռնիայ ըստ
« իննորանոց իշխանաց, եքապաչն (?) ևս առաջնորդէ ի Ղօշավանք ի սո-
« րին սրբազնութենէ: Յակոբ սրբազան արքեպիսկոպոսն ի Բարիլոն է և
« քանիցս գրեալ է սրբազանին, այլ տակաւին ոչ լսի ձայն գալոյ նորա:
« Աւետիքն չունի արեղայ, բայց միայն Գանիէլ սարկաւազն, զոր կարելի է
« թէ ծանիցես, և ձեր Յօհաննէան Շուղայեցի որ էր ընդ նմա՝ վախճանեալ
« է չգիտեմ ուր: Երկի ի Հնդկաստանու մահսար եկն, յորում նշանակի թէ
« ապօրինաւորն (Գաւթի) զկոնդակ էր գրեալ, յորում նշանակէր զմեզ
« տէրունի թէմ և Յակոբ նուիրակն առաջնորդ, և լուաք թէ այնպէս զիր
« և սէ առեալ ի բերանոյ մեր վանքի վարդապետացն ի ձեռնադրելն վնտս,
« այլ եթէ նոքա կամեցեալ և տուեալ են՝ մեք զնոսա և ոչ կամիմք, այլ
« թէ բռնութեամբ է առեալ, իննգրեմք զայն ձեռագիր առ մեզ դարձու-
« ցանել, իսկ թէ ոչ նուիրակն ոչ թողացուցանեմք ի ներս: Ապրիլիս,
« Գաբու և Սէյտապատու բոլոր ժողովուրդքն ստորագեալ են:

« Բարեւոյ տեղապահ արքեպիսկոպոսն ընկալեալ է զողջոյնդ և ող-

կաթողիկոսը և Բարձրագոյն խորհրդարանի «ատենակալները», որոնցից մէկը Ներսէսն էր լինելու 39):

Այսանդ մենք կանգ ենք առնում, որովհետեւ այսօրուանից սկսած Ներսէսի նոր գործունէութիւնը կապ ունի նորա եպիսկոպոսական վեհ աստիճանի հետ և միանգամայն չի վերաբերել նորա արեղայ ժամանակուայ համեստ կարծուած կենացը:

Ներկայ տեսութիւնից մենք ոչ մի եզրակացութիւն չենք ուզում անել: Առնելով 1800—1808 էջմիածնի և ընդհանուր հայոց ամենախառնուշիթ ժամանակը՝ շատ տեղ նիւթիս վերաբերութեամբ երկրորդական համարուած անցքերը ստիպուած էինք առանջի

« ջունէ..... Ռէթէոս վարդապետն 70 քսակ (ամէն մի քսակն 500 զու-
« բուշ) աւար տուեալ քրթացն ձապաղ ջրոյն ինքն ևս քանի վէրս ըն-
« կալեալ յանձն իւր, ողորմութեամբ Տեառն առողջացեալ ի օտերը կա-
« բապետ, եկն ողջութեամբ յամսոյս 11 և լուեալ զողջոյն՝ մխթարու-
« թեամբ հոգւոյ համբոյր մատուցանէ սուրբ աջոյդ: Տէրացու Նահապետն
« իբրև մեռեալ կենդանի անկեալ դնի և արտասուօք զսուրբ աջ համբուրէ:
« Գաթօն (Գաւթի կաթողիկոսն) ի ձերում սենեկի նստի և չունի գոյս
« Աստուծով, քանզի գրեալ է առ Շահաստայն և նա դարձուցեալ է զզիրն
« առ սրբազնակատար տէրն մեր, զորմէ լուեալ իցես ի վաղուց, ի մի-
« ջոցիս ևս գրեալ էր առ իւր առաջին պաշտպան Միրզայ Ղրզայ Գուլին
« ի դուռն Շահին և նա յայտնեալ էր Շահին և Շահն խօսեցեալ էր թէ
« իմ գլուխն սիրողն Հատիրպէճանու բան կասէ ինձ, զի ես տուեալ եմ
« միանգամ որդւոյ իմոյ (Աբրաս Միրզային). և ինչդիրքն այն է եղեալ,
« թէ՛ զիս տար ի վանքն Զուղայու, և ոչ թէ՛ միւսանգամ կաթողիկոս լի-
« նիլ: Ողջ լիւր.... նուաստ արեղայ Ներսէս. 1808, մայիսի 24, ի Սուրբ
« էջմիածին:

39) «Բարձրագոյն խորհրդարանը» որ այլ բաւով Սինօդոս ևս էր կոչվում, բացուեցաւ, կարելի է ասել, Ներսէսի ցանկութեամբ: Այդ ժողովի միտքն էր չափաւորել կաթողիկոսները միապետական իշխանութիւնը և ամենայն ինչ գործել միաբանների ընդհանուր խորհրդակցութեամբ: Բարի Գանիէլը ինքը ևս համակրում էր այդ մտքին. աղայ Մինաս Լազարեանը այս մասին մինչև անգամ ուսաց Սինօդոսի հետ բանակցութիւն ունեցաւ: Յիշեալ խորհրդարանը բացուեց 1808 թուի յունիսի 23ին և անդամքն էին արքեպիսկոպոսքն՝ Բարսեղ, Յովակիմ, Աստուածատուր, Անդրէաս, Ալէքսան, Յովհաննէս (Գեղարդակիրն) և Ներսէս (Աշտարակցին): Քանի մի ժամանակից յետոյ անգամ եղաւ ընթերցողաց յայտնի Ռէթէոսը, որ այժմ նմանապէս եպիսկոպոս էր:

տեղը դասկու, որպէս զի կարգացողը կարողանար ըմբռնել անցքերի կապը: Մենք ստիպուած էինք Գաւթի և Գանիէլի կախներից կրկնել այնպիսի իրողութիւններ, որ թէև զուցէ ոմանց յայտնի են, բայց առանց որոց մեր ասածներից շատ բան մուծը և անհասկանալի պիտի լինէր: Յաւելով պիտի ասենք, որ Ներսէսի կենաց ուղղակի չըվերաբերեալ առարկաները այժմ մի կողմ թողնելով, մենք անխնայ յետաձգեցինք զանազան գրութիւնների մեր ունեցած այն մեծ քանակութիւնը, որ միանգամայն վերաբերում է յիշեալ ժամանակամիջոցի ազգային պատմութեանը, և որ դեռ ոչ մի տեղ չէ տպուած: Թէ ներկայ տեսութեան մէջ առաջ բերած և թէ տա-կուին մեզ մօտ գտնուած անտիպ նամակագրութիւնները առած ենք զխաւորապէս մեծ պ. Գալուստ Շերմազանեանի տետրակից: Յիշեալ պարոնը արտագրած է ամենայն ճշտութեամբ բուն օրինակներից. մենք արտատպել ենք ուրեմն երկրորդական օրինակից. բնական է, որ քանի մի աննշան քերականական սխալներ մտած լինին առաջ բերած նամակագրութիւնների մէջ: Մենք ինքներս նշմարեցինք այդ սխալները, այնու ամենայնիւ պարտք համարեցինք ոչ մի տառ, ոչ մի կէտ չը փոխել արտագրած պատճէնից: Նամակագրութիւնների մէջ քանի մի տեղերում կէտերի շատութիւնը յոյց է տալիս, որ կամ անկարելի է եղել կարգալ կամ սովորական տիտղոսներ և ողջոյններ են եղել, որոնց ամէն անգամ առաջ բերելը ձանձրութիւն պիտի պատճառէր կարգացողին:

ԱՂԷՔԱՆԵՂԻ ԵՐԻՑԵԱՆ

Նկր. 3

«Ազգային գրադարան»

NL0127097

Նկր. 2

«Ազգային գրադարան»

NL0127098

Նկր. 1

«Ազգային գրադարան»

NL0123827

